

ממה מתו תושבי ירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה?

זלמן גרינברג

ממה מתו תושבי ירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה?

בשער המאמר: צוות
רפואי בעבודתו,
ירושלים, 1917
(אוסף מטסון, ספריית
הקונגרס, וושינגטון)

בתקופת מלחמת העולם הראשונה קטנה אוכלוסיית העיר ירושלים כמעט במחצית מגודלה ערב המלחמה, מכ־70,000 תושבים לכ־40,000 בלבד. האוכלוסייה היהודית, שמנתה ערב המלחמה כ־45,000 בני אדם, קטנה בקרוב ל־25,000. הירידה החדה במספר תושבי העיר נבעה מעזיבת תושבים ומתמותה חריגה. הסיבות לעזיבת העיר היו גירוש תושבים בעלי נתינות זרה (בעיקר למצרים), גיוס לצבא הטורקי ונדידה לאזורים אחרים בארץ (במיוחד לשפלה) בחיפוש אחר מזון ובכריחה מהמחלות 'המהלכות בעיר'. הסיבות לתמותה החריגה היו מחלות ומגפות קשות ורעב כבד וממושך, שפגעו ללא הפסק באוכלוסייה החלשה והמותשת.

במאמר זה אציג נתונים על התחלואה ועל התמותה בקרב האוכלוסייה היהודית בירושלים בתקופת מלחמת העולם. הנתונים מתייחסים לגורמי המוות החשובים, משקללים כל אחד מהם ומאפשרים דיון בשאלה: ממה מתו תושבי ירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה? נתוני התמותה של האוכלוסייה היהודית מתייחסים לשנים 1910-1920 ומבוססים על מקורות ראשוניים – פנקסי (ספרי) חברות קדישא העיקריות בירושלים: 'חברה קדישא הראשית והכללית "פרושים"', 'חברה קדישא גחש"א [גמילות חסד של אמת] "חסידים"' ו'חברה קדישא אחידה לעדת הספרדים ובני עדות המזרח'. נתוני התחלואה מתייחסים לשנות המלחמה 1914-1918 ומבוססים אף הם על מקורות ראשוניים – ספרי רישום (רגיסטר) תנועת החולים של בית החולים 'שערי צדק'. מסקנות שמועלות בעבודה נשענות על ההנחה שהתחלואה בבית החולים 'שערי צדק' משקפת את התחלואה בקרב האוכלוסייה היהודית בעיר. ההנחה מבוססת על כך שבית חולים זה היה בית החולים היהודי הגדול ביותר בעיר, ושמספר החולים שאושפזו בו בשנים 1916 ו־1917 היה כפול ממספר המאושפזים לפני המלחמה.

הצגת התוצאות להלן מתייחסת לפרקי זמן מוגדרים ושונים זה מזה בתוך פרק הזמן הכולל 1910-1920. גם ההגדרות משתנות בלוחות ובתרשימים, ויש לעיין בהם בהתאם לכך.

* תודתי לעובדי חברות קדישא בירושלים שאפשרו לי לעיין בספרי הנפטרים: מר סימן טוב ששון מ'חברה קדישא אחידה לעדת הספרדים ובני עדות המזרח' ועובדי 'חברה קדישא גחש"א "חסידים"' (אשכנזים). מנכ"ל 'חברה קדישא הראשית והכללית "פרושים"' (אשכנזים) הרב אלעזר מרדכי גלבשטיין ז"ל סייע לי גם במידע. תודה מיוחדת למר אפרים הלוי, עובד ועד העדה הספרדית, שהעמיד לרשותי את ההעתקה שעשה מספרי שמות הנעדרים (המתים) שנקברו בהר הזיתים ובבית הקברות 'סמבוסקי' בשנים תרס"ט-תרפ"ה; הספרים נכתבו במקור בכתב חצי קולמוס. תודה להנהלת בית החולים 'שערי צדק' ולמנהלי מחלקת הרשומות מיכאל בן־אליעזר וצינה לינדנברג, שאפשרו את העיון בספרי הרישום של בית החולים משנת הקמתו עד אמצע שנות העשרים של המאה העשרים. תודה לצבי שילוני על הפניותיו למקורות שונים. תודה לקרי דרוק ולד"ר רקפת זלשיק על הערותיהן.

התמורה בגודל אוכלוסיית העיר ירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה

במהלך המלחמה התחוללו תנודות דרמטיות בגודל האוכלוסייה בעיר ירושלים. מספר התושבים בעיר התחיל לרדת כבר בתחילת המלחמה, באוגוסט 1914, עוד לפני כניסת טורקיה למלחמה בנובמבר 1914. גודל אוכלוסיית ירושלים והתנודות הדרמטיות שהתחוללו במספר תושבי העיר נסקרו ונדונו במספר רב של מחקרים ועבודות.¹ המאמר הנוכחי עוסק בתחלואה ובתמותה בקרב האוכלוסייה היהודית בתקופת המלחמה. כדי לערוך השוואות ולברוק השפעות של משתנים שונים על התחלואה ועל התמותה, יש לחשב את שיעוריהם, שהם המפתח להבנת מגמות ודפוסים בבריאות הציבור. הנתונים על גודל האוכלוסייה והרכבה הם הבסיס לחישוב שיעורי שני המרכיבים – תחלואה ותמותה.

לא קיים מרשם תושבים של העיר ירושלים מהתקופה העות'מאנית. הנתונים על גודל האוכלוסייה בתקופה שקדמה למלחמה מתבססים על הערכות, אומדנים ומפקדים חלקיים, שנערכו במתכונת שונה מזו המקובלת כיום, ושמצביעים על קווים כלליים בלבד.² היעדר נתונים מהימנים על גודל האוכלוסייה מונע חישוב שיעורי תחלואה ותמותה מדויקים.

האומדן של ערב המלחמה – סך הכול 70,000 תושבים, מהם 45,000 יהודים – מקובל על החוקרים ומופיע בפרסומים רבים.³ הספירה שנערכה בקרב האוכלוסייה היהודית בירושלים בחודשים אדר-תמוז תרע"ו (פברואר-יולי 1916) היא המפקד המלא הראשון ביישוב העברי.⁴ המפקד מציג נתונים מהימנים על גודל הקהילה היהודית ועל משתנים כמו מין, גיל, עדה, מגורים ותעסוקה. המפקד המלא והמהימן הראשון של כלל האוכלוסייה בירושלים נערך על ידי ממשלת המנדט בשנת 1922.⁵ האומדנים והמפקדים שהוזכרו משמשים ערכי ייחוס בהמשך המאמר.

1 ראו למשל: ד' גורביץ, יהודי ירושלים: חקירה דמוגרפית-סוציולוגית של היישוב היהודי לערותיו, ירושלים תש"א, עמ' 13-22, 54; צ' שילוני, 'הרדלול באוכלוסייה היהודית בירושלים בתקופת מלחמת-העולם הראשונה', י' בן-אריה, י' בן-ארצי וח' גורן (עורכים), מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית-יישובית של ארץ-ישראל, א, ירושלים תשמ"ח, עמ' 128-151; ר' קרק ומ' אורן-נורדהיים, ירושלים וסביבותיה: רבעים, שכונות וכפרים 1800-1948, ירושלים תשנ"ה, עמ' 23-36.

2 י' בן-אריה, 'התפתחות הערים בארץ-ישראל', הנ"ל וי' ברטל (עורכים), שלהי התקופה העות'מאנית (1799-1917) (ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ח), ירושלים 1983, עמ' 70.

3 A. Ruppin, *Syria: An Economic Survey*, New York 1918, p. 8; D. Gurevich, *The Jewish Population of Jerusalem: A Demographic and Sociological Study of the Jewish Population and Its Component Communities*, Jerusalem 1940, p. 25; י' בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים במאה התשע-עשרה: העיר העתיקה, ירושלים תשל"ז, עמ' 401, 403; ע' שמלץ, 'קווים מיוחדים בדימוגרפיה של יהודי ירושלים במאה התשע-עשרה', מ' פרידמן, ב"צ יהושע וי' טובי (עורכים), פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 52-76.

4 המשך הארץ-ישראלי של ההסתדרות הציונית, ספירת יהודי ארץ-ישראל, א, יפו תרע"ח-תרע"ט, עמ' 6, 20. בעמ' 6 של זכי מתייחסים לשנת 1917 והם נאספו על סמך תעודות לידה ורשימות המשטרה: יהודים 31,147, נוצרים 11,663, מוסלמים 10,600, סך הכול 53,410. ראו: צ' שילוני וש' רובינשטיין, דר"ח (הכתוב בצרפתית) שהוגש ב-15.5.1917. ע"י ראש ועדת החטים של ירושלים, קולונל זכי ביי, לג'מאל פשה, על תקופת פעולתה של הוועדה, ירושלים 2007.

5 J.B. Barron, *Palestine: Report and General Abstracts of the Census of 1922*, Jerusalem 1923

עזיבת תושבים את ירושלים

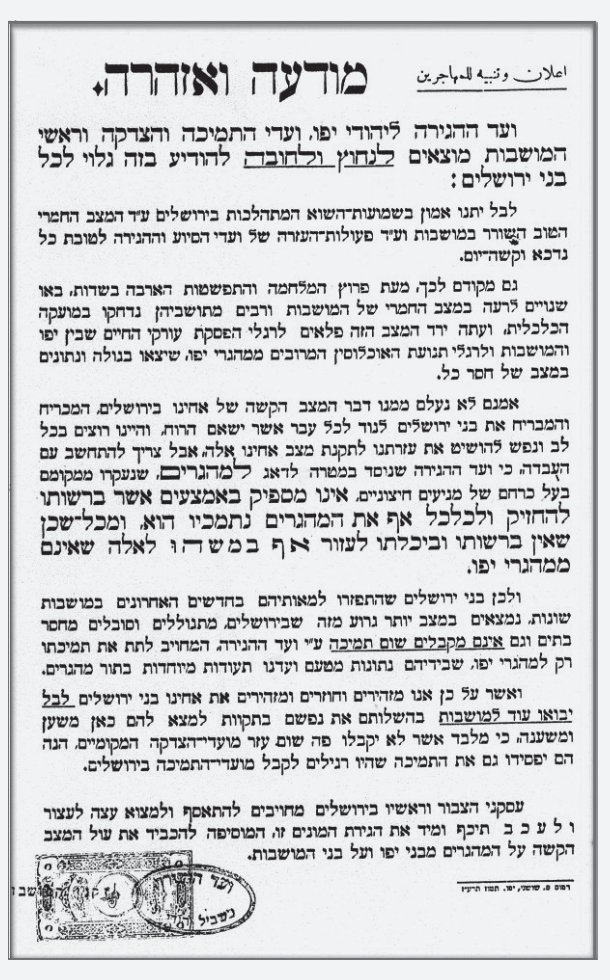
מסיבות רבות ושונות אולצו או נאלצו אלפים מתושבי העיר לעזוב אותה. העיקריות שבהן היו: גיוסים של אזרחים עות'מאנים; גירושים של נתיני צרפת, בריטניה, סרביה ורוסיה ובהמשך גם נתיני איטליה וארצות-הברית; הגירה פנימית לאזורים אחרים בארץ, שנמשכה כל שנות המלחמה. צבי שילוני אמד את מספר היהודים שעזבו את ירושלים מהסיבות השונות שנמנו לעיל ב-13,400-16,200.⁶ הסיבות הנוספות לדלדול האוכלוסייה בירושלים היו תמותה ותחלואה, שיידונו בפרקים הבאים.

א. התמותה בקרב האוכלוסייה היהודית של ירושלים בתקופת המלחמה

אין נתונים מדויקים על ממדי התמותה בקרב כלל האוכלוסייה בעיר במהלך המלחמה, וכן אין מידע על היקף התנדודות בתמותה בקרב כלל האוכלוסייה ועל שיעורן לאורך התקופה. בהיעדר מרשם תושבים מהתקופה העות'מאנית ניתן לעסוק רק בתמותה בקרב האוכלוסייה היהודית, שיש עליה רישומים מסודרים. בירושלים פעלו בתקופת המלחמה כמה חברות קדישא, והגדולות שבהן היו: 'חברה קדישא

אחידה לעדת הספרדים ובני עדות המזרח', 'חברה קדישא הראשית והכללית "פרושים" ו'חברה קדישא גחש"א "חסידים"'. נוסף על שלוש החברות הגדולות והחשובות פעלו באותה תקופה כמה חברות קדישא קטנות נוספות של עדות המזרח, ובהן החברות של עדת התימנים ושל עדת הגאורגים.⁷ אליעזר זיגפריד הופיין בדק עוד במהלך המלחמה, באוקטובר 1917, את הפנקסים של חברות קדישא של הספרדים ושל האשכנזים ה'פרושים'.⁸ הופיין, שריכז אז את פעולות ה'ג'וינט', ציין שניסה, ללא הצלחה, לקבל גם את הנתונים של 'חברה קדישא גחש"א "חסידים"'. לוח 1 מציג את הנתונים

6 שילוני (לעיל, הערה 1), עמ' 140.
 7 י' בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט, עמ' 48, 49; על הפיצול בעדות המזרח ראו: נ' דרויאן ומ' בן-יעקב, 'יהודי ארצות האסלאם בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית', י' קולת (עורך), תולדות היישוב היהודי בארץ-ישראל מאז העלייה הראשונה, א: התקופה העות'מאנית, ב, ירושלים תשס"ג, עמ' 252-270.
 8 Report of Mr. S. Hoofien to the Joint Distribution Committee of the American Funds for Jewish War Sufferers, Concerning Relief Work in Palestine from August 1st, 1917, to May 31, 1918, New York 1918

מודעה מטעם יהודי יפו הקוראת לתושבי ירושלים להימנע מלהגר ליפו ולמושבות השפלה, תמוז תרע"ז (1917)
 (אוסף יצחק בן-צבי, מופקד בארכיון המדינה, ירושלים)

של הופיין על מספר מקרי המוות בירושלים בשנות המלחמה. הופיין גם חישוב את שיעורי התמותה של כל עדה, על סמך אומדן שעשה לגודל כל עדה בכל אחת משנות המלחמה. במאי 1918 הציג הרב יחיאל מיכל טוקצינסקי, מנהל ישיבת 'עץ חיים', לפני הד"ר חיים ויצמן את הנתון שבשנים תרע"ד-תרע"ח נקברו בירושלים 9,397 יהודים.⁹ טוקצינסקי הסתמך על סקירת הפנקסים של שלוש חברות קדישא הגדולות. יוסף כץ ברק כשישים שנה מאוחר יותר את הפנקסים של 'חברה קדישא הראשית והכללית "פרושים"' ו'חברה קדישא גחש"א "חסידים"'.¹⁰ הרישום בפנקסי חברות קדישא ערוך לפי לוח השנה העברי, וכך ערוכים ומוצגים גם הנתונים של הופיין, טוקצינסקי וכץ. עוזיאל שמלץ, שעיין בעצמו בפנקסים, הביא את הנתונים של הופיין וכץ לפי הלוח העברי.¹¹

שער פנקס 'חברה קדישא הראשית והכללית "פרושים"'
(ציולם: זלמן גרינברג, באדיבות 'חברה קדישא הראשית והכללית "פרושים"')

לוח 1: מספר מקרי המוות בעדה הספרדית ובעדה האשכנזית 'פרושים' בירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה

שנה	קהילה ספרדית	שיעור תמותה ל-1,000 נפש*	קהילה אשכנזית 'פרושים'	שיעור תמותה ל-1,000 נפש*
תרע"ד (1913/4)	442	27.6	307	26.7
תרע"ה (1914/5)	450	30.9	362	35.5
תרע"ו (1915/6)	1,319	96.3	816	85.0
תרע"ז (1916/7)	936	72.0	679	74.6

מקור הנתונים: הופיין (הערה 8).
* הופיין חישב את שיעורי התמותה לפי אומדנים שערך לגודל האוכלוסייה בכל שנה.

בשנות התשעים של המאה העשרים התאפשר לי לעיין בפנקסים של כל שלוש חברות קדישא. ערכתי ספירה קפדנית, שכללה תחילה בדיקה חוזרת של נתוני כל שנה, ואחר כך בדיקה מסוף השנה לתחילתה (כדי להפחית טעויות בספירה). אספתי נתונים של אחת עשרה שנים, משנת תרע"א (1910) עד תרפ"א (1920), כדי להשוות את שנות המלחמה לאלה שקדמו לה ולא לה שאחריה.

9 "מ טוקצינסקי, 'השקפה, הרצאה, והצעה, לועד הצירים לארץ ישראל אשר בראשו הר' חיים דר' ויצמן נ"ל, ג' בסיון תרע"ח, עמ' 4-5, אצ"מ, L2/282/6.
10 ' כץ, 'מהלך התמותה בקרב העדה האשכנזית בירושלים בין השנים 1840-1925', עבודה סמינריונית, החוג לגיאוגרפיה האוניברסיטה העברית בירושלים, אייר תשל"ו.
11 ' שמלץ, 'התמעטות אוכלוסיית ארץ-ישראל במלחמת-העולם הראשונה', מ' אליאב (עורך), במצור ובמצוק: ארץ-ישראל במלחמת-העולם הראשונה, ירושלים תשנ"א, עמ' 43-44.

בלוח 2 מפורטים נתוני התמותה בקרב שלוש העדות היהודיות: הספרדים, האשכנזים 'פרושים' והאשכנזים 'חסידים' לפי הלוח העברי בשנים תרע"א-תרפ"א. נתוני הספרדים והאשכנזים 'פרושים' כוללים בוגרים, קטנים (ילדים עד גיל עשר לערך) ונפלים (כנראה גם תינוקות עד גיל חודש). הנתונים של האשכנזים 'חסידים' הם ללא פירוט זה.

לוח 2: מספר מקרי המוות בקהילה היהודית בירושלים בשנים תרע"א-תרפ"א

שנה	ספרדים			אשכנזים 'פרושים'			סך הכול (ללא נפלים)	סך נפלים
	בוגר	קטן	נפל	בוגר	קטן	נפל		
תרע"א	278	218	16	314	97	28	1,123	44
תרע"ב	248	95	30	257	72	18	867	48
תרע"ג	299	123	13	282	63	36	1,005	49
תרע"ד	269	155	18	210	73	25	915	43
תרע"ה	288	137	25	240	61	16	970	41
תרע"ו	938	355	26	633	104	20	2,637	46
תרע"ז	737	183	15	557	127	16	2,063	31
תרע"ח	440	131	12	518	110	7	1,539	19
תרע"ט	188	149	18	134	71	11	618	29
תר"ף	93	58	26	81	26	17	315	43
תרפ"א	109	80	27	80	42	18	356	45

מקור הנתונים: פנקסי 'חברה קדישא אחידה לעדת הספרדים ובני עדות המזרח', 'חברה קדישא הראשית והכללית 'פרושים' ו'חברה קדישא גחש"א 'חסידים'".

הצגת נתונים אפידמיולוגיים של תחלואה ותמותה לפי לוח השנה העברי גורמת להטיה בגלל השנים המעוברות, המוסיפות לשנה אזרחית רגילה כעשרים יום. בתקופה הנזכרת היו ארבע שנים מעוברות: תרע"ג (1913), תרע"ו (1916), תרע"ט (1919) ותרפ"א (1921). כדי להתגבר על הטיה זו ולהציג את נתוני התמותה בצורה המקובלת במחקרים אפידמיולוגיים – המרתי את הנתונים מהלוח העברי ללוח האזרחי. הפעולה נעשתה בספירה נוספת של הרישומים בפנקסים לפי החודשים והשנים האזרחיים (לוח 3).

לוחות 2 ו-3 מראים את מספר מקרי המוות שהיו בכלל הקהילה היהודית בירושלים במהלך אחת עשרה השנים של התקופה הנסקרת. השוני בין ספירת מקרי המוות לפי הלוח העברי לבין הלוח האזרחי ניכר כאשר משווים ביניהן בשנות המלחמה. מספר המתים היהודים בשנת תרע"ה (970 מקרי מוות) – השנה הראשונה לאחר הצטרפות טורקיה למלחמה – דומה למספר המתים בשנים שקדמו למלחמה. לעומת זה כשבוחנים את הנתון של שנת 1915 (1,423 מקרי מוות) רואים שכבר בשנה הראשונה הייתה עלייה של כמה מאות מתים (כ-50 אחוז יותר מבשנת 1914). גם

בשאר שנות המלחמה יש הברלים של מאות מקרי מוות בין נתוני הלוח העברי לאלה של הלוח האזרחי.

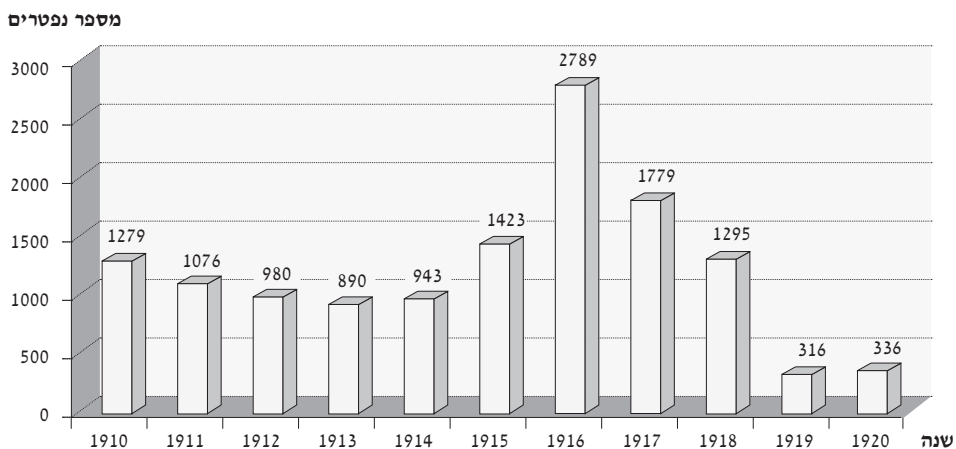
לוח 3: מספר מקרי המוות בקהילה היהודית בירושלים בשנים 1910-1920

שנה	ספרדים			אשכנזים 'פרושים'			אשכנזים 'חסידים'	סך הכול (ללא נפלים)	סך נפלים
	נפל	קטן	בוגר	נפל	קטן	בוגר			
1910	25	311	309	36	134	357	168	1,279	61
1911	15	185	284	25	91	285	231	1,076	40
1912	32	105	274	25	70	282	249	980	57
1913	9	128	271	34	65	238	188	890	43
1914	25	145	273	24	73	230	222	943	49
1915	28	185	413	16	73	357	395	1,423	44
1916	17	355	1,032	20	118	688	596	2,789	37
1917	15	151	612	12	113	528	375	1,779	27
1918	18	161	386	6	128	374	246	1,295	24
1919	14	75	98	12	27	71	45	316	26
1920	28	68	91	21	28	91	58	336	49

מקור הנתונים: פנקסי 'חברה קדישא אחידה לעדת הספרדים ובני עדות המזרח', 'חברה קדישא הראשית והכללית "פרושים"' ו'חברה קדישא גחש"א "חסידים"'.
 ללא נפלים

תרשים 1: מספר מקרי המוות של יהודים בירושלים בשנים 1910-1920

(חברה קדישא אחידה לעדת הספרדים ובני עדות המזרח, 'חברה קדישא הראשית והכללית "פרושים"' ו'חברה קדישא גחש"א "חסידים" ; ללא נפלים)

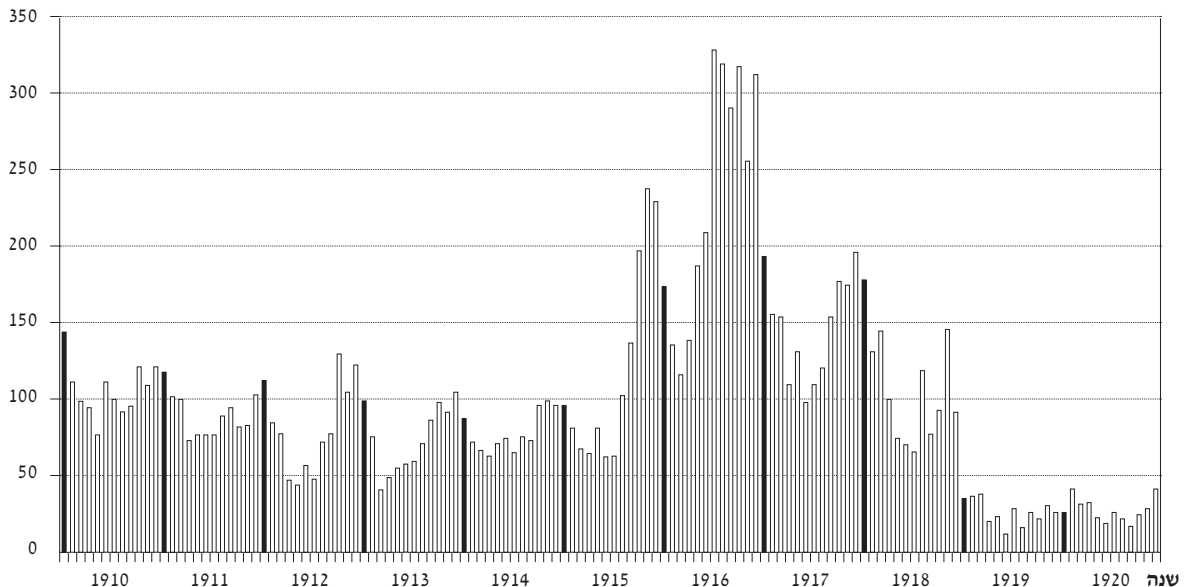
תרשים 1 מסכם את כלל מקרי המוות השנתי בקהילה היהודית בירושלים בשנים 1910-1920. לפני המלחמה, עד שנת 1914 ועד בכלל, אירעו בירושלים כ-1,000 מקרי מוות בכל שנה. שנת השיא הייתה 1916, שבה כמעט הוכפל מספר המתים בהשוואה ל-1915, שהייתה השנה שבה החלה העלייה בתמותה. בשנת 1917 כבר הייתה ירידה של יותר מ-1,000 מהשיא של מספר המתים. בשנה העברית המקבילה, שנת תרע"ז, הייתה ירידה של פחות מ-600 מקרי מוות. בשנת 1918 עדיין הייתה התמותה גבוהה, ורק לאחריה חלה ירידה חדה.

הנתונים המוצגים בלוחות 3 ו-4 ובתרשים 1 הם מוחלטים, והדימוי המצטייר של הכפלה ואף שילוש של מספר מקרי המוות בשנים 1916 ו-1917 לעומת שנים קודמות, אינו משקף את התמונה המלאה. יש לזכור שבמהלך שנות המלחמה הייתה ירידה חדה במספר תושבי העיר, וגם מספר היהודים שבה ירד מ-45,000 (על פי אומדן) ערב המלחמה ל-26,605 (על פי הספירה) באביב 1916. מספר היהודים המשיך כנראה לרדת ולקראת סוף המלחמה עמד על כ-20,000 נפש.¹² לשם הצגת תמונה מלאה של התמותה בעיר צריך היה להציב על ציר הזמן את שיעורי התמותה¹³ בכל פרק זמן.

תרשים 2: מספר מקרי המוות של יהודים בירושלים בשנים 1910-1920 לפי חודשים

('חברה קדישא אחידה לעדת הספרדים ובני עדות המזרח', 'חברה קדישא הראשית והכללית "פרושים"' ו'חברה קדישא גחש"א "חסידים"; ללא נפלים)

מספר פטירות

12 שילוני (לעיל, הערה 1), עמ' 148.

13 שיעור תמותה הוא מדד למספר מקרי המוות המתרחשים באוכלוסייה מוגדרת בעלת גודל ידוע ביחידת זמן קבועה. בדרך כלל מבטאים שיעורי תמותה במספר מקרי המוות לכל 1,000 נפש בשנה אחת.

אך הדבר איננו אפשרי, מאחר ששיעורי התמותה מחושבים לפי גודל האוכלוסייה בכל פרק זמן, וגודל האוכלוסייה המדויק אינו ידוע אלא נתון להערכות ולאומדנים. הופיין אמד את שיעור התמותה השנתי ערב המלחמה בכ-27 מתים על כל 1,000 נפש. בשנת השיא תרע"ו עלה האומדן שלו לכ-91 מתים ל-1,000, ובשנת תרע"ז לכ-73 ל-1,000 (לוח 1). כאשר מנסים לאמוד את שיעור התמותה לפי לוח 3 מקבלים לשנת 1914 את הערך 21 מתים יהודים על כל 1,000 נפש (943 מתים, אוכלוסייה 45,000 יהודים [אומדן]). השיעור לשנת 1916 הוא 105 (2,789 מתים, אוכלוסייה 26,605 [ספירה]), השיעור לשנת 1917 הוא 74 (1,779 מתים, אוכלוסייה 24,000 [אומדן]), השיעור לשנת 1918 הוא 60 (1,295 מתים, אוכלוסייה 21,500 [אומדן]) והשיעור לשנת 1920, שנתיים לאחר סיום המלחמה, הוא 11 (336 מתים, אוכלוסייה 30,000 [אומדן]).

על מנת לנסות לקבל תמונה מדויקת יותר של התמותה בירושלים, העליתי את הרזולוציה לרמה של חודשים במקום שנים. תרשים 2 ולוח 4 מציגים את התמותה החודשית של יהודי ירושלים בשנים 1910-1920 לפי חודשים.

לוח 4: מספר מקרי המוות בקהילה היהודית בירושלים בשנים 1910-1920

שנה / חודש	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	סך הכול
1910	144	112	98	95	78	111	100	92	96	122	109	122	1,279
1911	118	102	100	73	77	77	77	89	95	82	83	103	1,076
1912	113	85	78	47	44	57	48	72	78	130	105	123	980
1913	98	76	41	49	55	58	60	71	87	98	92	105	890
1914	88	72	67	63	71	75	65	76	73	97	99	97	943
1915	97	81	68	65	81	62	63	103	137	198	238	230	1,423
1916	174	136	116	139	188	209	329	320	291	318	256	313	2,789
1917	194	156	154	110	132	98	110	121	154	178	175	197	1,799
1918	179	132	145	100	75	70	66	119	78	93	146	92	1,295
1919	35	37	38	20	24	12	29	16	26	22	31	26	316
1920	26	42	32	33	23	19	26	22	17	25	29	42	336

מקור הנתונים: פנקסי 'חברה קדישא אחידה לעדת הספרדים ובני עדות המזרח', 'חברה קדישא הראשית והכללית' 'פרושים' ו'חברה קדישא גחש"א 'חסידים'.

כשבוחנים את התמותה לפי חודשים בתקופה הנסקרת, מבחינים ברגם חוזר מדי שנה. בעונת האביב, ליתר דיוק בחודשים אפריל, מאי ויוני, התמותה היא הנמוכה ביותר. ואילו בעונת הסתיו, ליתר דיוק בחודשים אוקטובר, נובמבר ודצמבר, התמותה היא הגבוהה ביותר. עיון בתרשים 2 חושף גם שעד אוגוסט 1915 לא היה שינוי בהיקף התמותה, אך בחודש זה החלה התמותה לגדול במספרים

מוחלטים, ושיעורי התמותה תלויי האומדנים גדלו הרבה יותר. התרשים מראה שהתמותה הגבוהה נמשכה עד סוף שנת 1918, במשך שלוש שנים ומחצית השנה. שנת השיא הייתה 1916, ובארבעה חודשים במחציתה השנייה אירעו יותר מ-300 מקרי מוות בחודש. בחודשים אלה היו בממוצע יותר מעשר הלוויות מדי יום. יולי 1916 היה הגרוע מכל חודשי המלחמה, ובמהלכו נרשמו 329 מקרי מוות. בחודש זה הסתיימה הספירה – המפקד הראשון של יהודי ירושלים. חישוב שיעור התמותה בחודש זה (329 מקרי מוות בקרב אוכלוסייה של 26,605) נותן את הערך המבהיל של 148 מקרי מוות על כל 1,000 תושבים (בקצב שנתי). לשם השוואה, שיעור התמותה הגולמי של האוכלוסייה היהודית בישראל בשנות האלפיים (2001-2010) עומד על כ-6.2 מקרי מוות על כל 1,000 תושבים.¹⁴

לפי פנקסי חברות קדישא נפטרו בירושלים 7,428 יהודים בתקופה שמחודש כניסת האימפריה העות'מאנית למלחמה, נובמבר 1914, עד סוף אוקטובר 1918, המועד שבו נחתם הסכם הפסקת האש. הממוצע החודשי בכל אחד מארבעים ושמונה חודשי המלחמה הוא 155 מקרי מוות. מספר מקרי המוות בארבעים ושמונה החודשים שקדמו לפרוץ המלחמה מסתכם ב-3,507, עם ממוצע חודשי של 73 מקרי מוות. התמותה העודפת בתקופת המלחמה מסתכמת ב-3,921 מקרי מוות. כמובן יש לזכור שהאוכלוסייה היהודית פחתה לכדי מחצית מגודלה ערב המלחמה, וכי הערכים שלעיל הם גולמיים ומוחלטים.

מאגר הנתונים שנאסף משלוש חברות קדישא מאפשר לבצע פילוח הנתונים של מין, גיל ועדה. יש להביא בחשבון שממצאי הפילוחים הם גולמיים ומצביעים על מגמות בלבד. ממצאים מדויקים יותר מחייבים שקלול לפי גודל של כל מרכיב, ונתונים אלה חסרים. להלן כמה מהפילוחים שנעשו. תרשים 3 משווה את מספר מקרי המוות של זכרים יהודים לאלה של נקבות יהודיות בשנים 1910-1920. בכל השנים להוציא 1916, 1917 ו-1918 אין כמעט הבדל בין זכרים לנקבות במספר המתים בשנה, ואילו בשלוש שנות המלחמה 1916-1918 מספר הנקבות שנפטרו היה גבוה בכיור ממשפר הזכרים.

בתקופה שלפני המלחמה התאפיין הרכב הקהילה היהודית בירושלים בריבוי אלמנות בעיקר מעדות המזרח. אלמנות נהגו לעלות לירושלים ממניעים דתיים (למצוא מנוחה אחרונה בעיר הקדושה) ומפני שכירושלים קיבלו תמיכה מקרנות ציבור.¹⁵ פנקסי 'חברה קדישא אחידה לעדת הספרדים ובני עדות המזרח' הם היחידים מבין חברות קדישא בעיר המציינים ליד כל נקבה אם היא אשת איש, אלמנה או בת/ללא ציון. בארבע שנות המלחמה הייתה תמותה גבוהה בקרב האלמנות הספרדיות, והיא הסתכמה ב-666 מקרי מוות בשנים 1915-1918 עם שיא של 287 בשנת 1916, לעומת 357 אלמנות בארבע השנים שקדמו, 1911-1914. לאחר המלחמה ירדה מאוד תמותת האלמנות הספרדיות, והיא

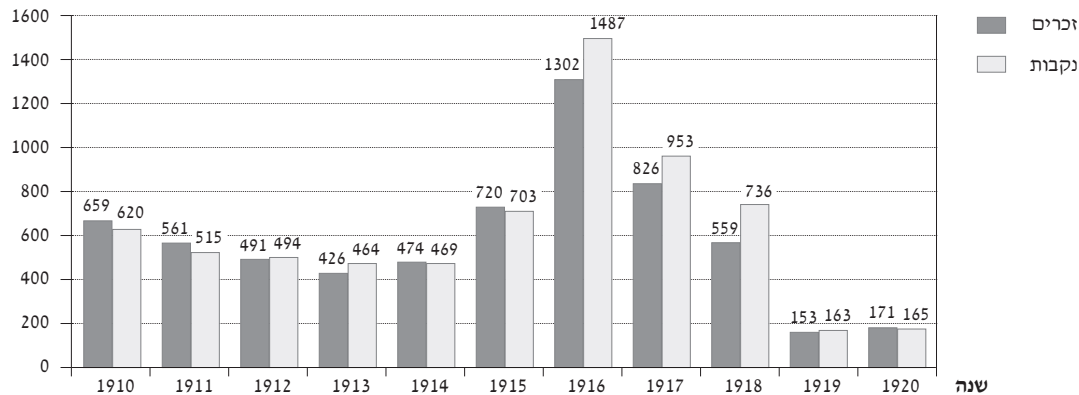
14 מאגר נתונים של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, http://www.cbs.gov.il/reader/?MIval=%2Fcsr_usr_view_SHTML&ID=580

15 שמלץ (לעיל, הערה 3), עמ' 66; מ' שילה, 'העלייה לארץ כפרישות נשית: אלמנות ב"יישוב הישן" בירושלים במאה התשע עשרה; א' דון-יהיא (עורך), בין מסורת לחידוש: מחקרים ביהדות, ציונות ומדינת ישראל: ספר זיכרון ליהושע קניאל, רמת גן תשס"ה, עמ' 15-36.

תרשים 3: השוואת מספר מקרי המוות של זכרים ונקבות באוכלוסייה היהודית בירושלים בשנים 1910-1920

(‘חברה קדישא אחידה לעדת הספרדים ובני עדות המזרח’, ‘חברה קדישא הראשית והכללית “פרושים”’ ו‘חברה קדישא גחש”א “חסידים”’; ללא נפלים)

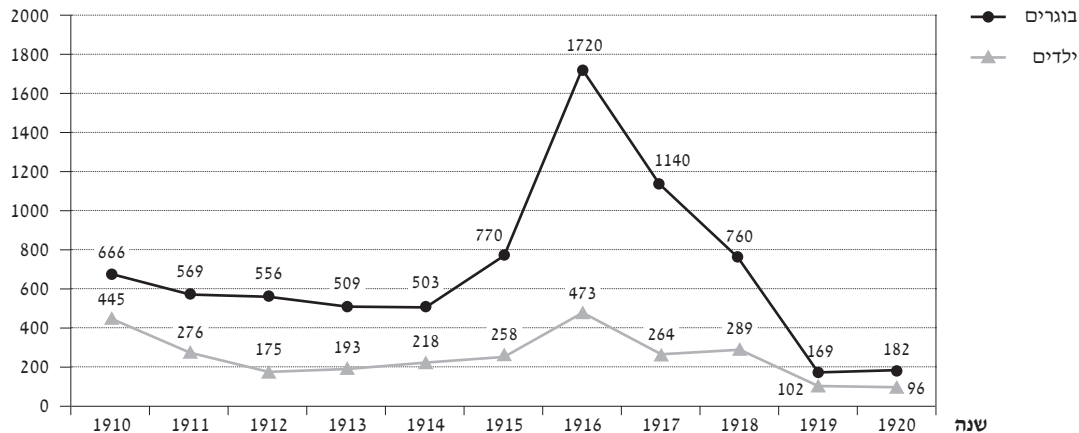
מספר פטירות

תרשים 4: תמותת בוגרים וילדים באוכלוסייה היהודית בירושלים בשנים 1910-1920

(‘חברה קדישא אחידה לעדת הספרדים ובני עדות המזרח’, ‘חברה קדישא הראשית והכללית “פרושים”’; ללא נפלים)

מספר מקרי מוות

הסתכמה ב-93 אלמנות בשנים 1919-1922. תמותת הנקבות הגבוהה שצוינה בתרשים 3 נגרמה בחלקה מתמותת האלמנות הגבוהה.¹⁶

16 בקשר לכך מעניינת הידיעה הבאה מעיתון ‘החרות’: ‘ההצעה שבאה בעתוננו ע”ד [על דבר] העמדת מבקרים קבועים בכל שכונה ושכונה לדאג ולטפל בחולים העוזבים שאין להם מודע ומכר בירושלם היא הצעה נכבדה שראוי לשים אליה לב ולהשתדל לגשמה בהקדם האפשרי. לצערנו קרו בימים האחרונים מקרים אחדים של אנשים גלמודים שחלו

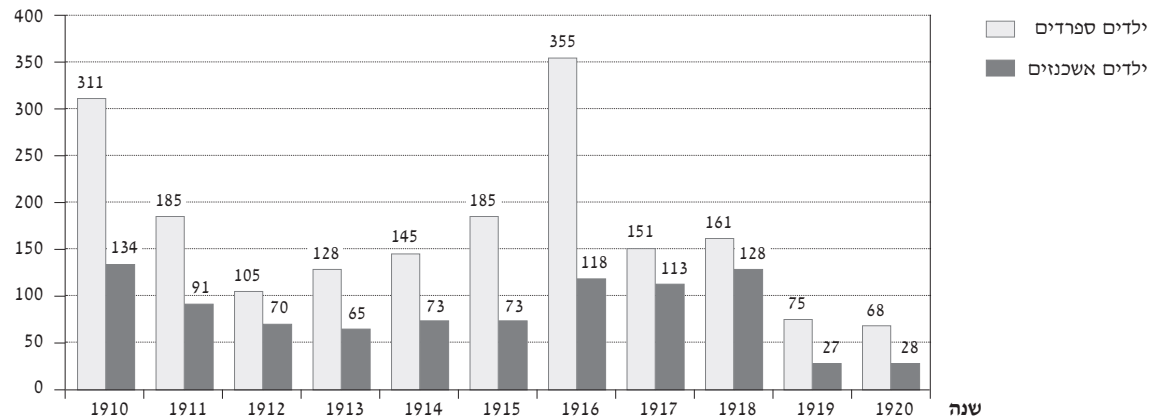
תרשים 4 מציג את התמותה בקרב בוגרים וילדים יהודים בירושלים בשנים 1910-1920. הערכים בתרשים זה מוחלטים ואינם משקפים את התמונה המדויקת שהייתה מתקבלת לו ניתן היה לחשב שיעורים. בכל אופן אפשר לראות שבשנת 1916 חלה עלייה בולטת במספר המתים הבוגרים לעומת השנים שקדמו לה, בעוד שבקרב הילדים הייתה עלייה מתונה. מספר המתים הבוגרים היה גבוה יחסית גם בשנת 1917.

תרשים 5 מציג את מספר מקרי המוות של ילדים ספרדים ואשכנזים בירושלים בשנים 1910-1920. גם בתרשים זה הערכים מוחלטים ואינם מאפשרים השוואה נכונה. בשנים 1910 ו-1916 מספר הילדים הספרדים שמתו גבוה בצורה בולטת ממספר הילדים האשכנזים. בשתי השנים האלה היו בירושלים מגפות קשות – בשנת 1910 מגפת מנינגיטיס (דלקת קרום המוח) ובשנת 1916 מגפת טיפוס.

תרשים 5: תמותת ילדים ספרדים ואשכנזים בירושלים בשנים 1910-1920

(חברה קדישא אחידה לעדת הספרדים ובני עדות המזרח, 'חברה קדישא הראשית והכללית "פרושים"; ללא נפלים)

מספר מקרי מוות

ב. תחלואה, מגפות וגורמי מוות באוכלוסיית ירושלים היהודית בתקופת המלחמה

מהן הסיבות לעלייה הדרמטית במספר מקרי המוות בקרב האוכלוסייה היהודית בירושלים בשנות המלחמה? במחקרים רבים על התמותה הרבה בירושלים בתקופת המלחמה נטען שהעיר נפגעה קשות ברעב ובמגפות – צמד מילים שחוזר ומתאר את המצב בעיר. במגפות נכללו: אבעבועות שחורות, דֶבֶר, כולרה, טיפוס חוזר וטיפוס הבהרות. כמה מקורות הדגישו שמגפת טיפוס

ומתו במחלתם מחסר טפול ובקור, ואיש לא ידע ע"ד מחלתם עד אשר נקראו חברי הח"ק (חברה קדישא) לטפל בהם אחרי שבקם חיים' ('צרכי שעה', החרות, כ"ה בתמוז תרע"ו [26 ביולי 1916], עמ' 2).

הבהרות גרמה לתמותה רבה במיוחד. לצד המגפות נזכר הרעב הכבד שפקד את העיר במשך כל התקופה.¹⁷

ערב המלחמה פעלו בירושלים כחמישה עשר בתי חולים, מהם חמישה בתי חולים יהודיים: 'משגב לדך', 'רוטשילד', 'ביקור חולים', 'שערי צדק' ובית החולים לעיניים 'למען ציון'. כל בתי החולים עברו טלטלה בתקופת המלחמה. מקצתם נסגרו לגמרי או לסירוגין, אחרים הוחרמו לטובת הצבא העות'מאני, ואלה שהמשיכו לפעול נאלצו להסתפק במשאבים מצומצמים מאלה שעמדו לרשותם בעבר.¹⁸ בית החולים 'שערי צדק' המשיך בפעילותו ואף הגדיל אותה, לאחר שנותר בית החולים היהודי היחיד מחוץ לחומה.¹⁹

אילו מגפות פקדו את העיר, והאם הן שגרמו לתמותה החריגה? ספרי הרישום של בית החולים 'שערי צדק' – ששמר את כל ספרי הרישום שלו מיום הקמתו בשנת 1902 – הם מקורות ראשוניים

SCHAARE ZEDEK ZU JERUSALEMIA 385													
Austritt	EINTRITT mit Verlässiger	Austritt mit Verlässiger	Befund bei Austritt						Erkrankung			Diagnose und Bemerkungen	
			Pharynx	Keim	Wider	Schleimhäute	Drüsenorgane	Stühle	Speichel	Urin	Blut		Exzuse
15.08.1917	19.E.	7 St. Regem.											Transport Typhus exanthematicus.
16.08.1917	21.E.	20. St. Bracie.											Typhus exanthematicus.
18.08.1917	16.E.	6 St. Jerusalem.											Typhus exanthematicus.
22.08.1917	16.E.	6 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
23.08.1917	22.E.	14											Typhus exanthematicus.
25.08.1917	24.E.	2 St. Regem.											Typhus exanthematicus.
26.08.1917	24.E.	13 Telle.											Typhus exanthematicus.
27.08.1917	35.E.	35. Müller.											Typhus exanthematicus.
29.08.1917	34.E.	34. Schick.											Typhus exanthematicus.
30.08.1917	41.E.	41. St. St. Regem.											Typhus exanthematicus.
31.08.1917	41.E.	12. St. Telle.											Typhus exanthematicus.
01.09.1917	41.E.	5 St. St. Regem.											Typhus exanthematicus.
02.09.1917	41.E.	5 St. Bracie.											Typhus exanthematicus.
03.09.1917	41.E.	12											Typhus exanthematicus.
04.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
05.09.1917	41.E.	5 St. Jerusalem.											Typhus exanthematicus.
06.09.1917	41.E.	6 St. St. Regem.											Typhus exanthematicus.
07.09.1917	41.E.	5 St. Bracie.											Typhus exanthematicus.
08.09.1917	41.E.	11 St. Jerusalem.											Typhus exanthematicus.
09.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
10.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
11.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
12.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
13.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
14.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
15.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
16.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
17.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
18.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
19.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
20.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
21.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
22.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
23.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
24.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
25.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
26.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
27.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
28.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
29.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
30.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.
31.09.1917	41.E.	11 St. Fath-el-Hadi.											Typhus exanthematicus.

עמוד ימני ברישום בית החולים 'שערי צדק', מאי 1917. בטור הימני רשומות האבחנות, ב-23 מתוך 29 שורות נכתב טיפוס הבהרות (Typhus exanthematicus) (צילום: זלמן גרינברג, באדיבות בית החולים 'שערי צדק')

17 ראו למשל: צ' שילוני, 'משבר מלחמת-העולם הראשונה והשפעתו על המערך העירוני של ירושלים והישוב היהודי בה', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א, עמ' 283-296; וא' דונגין, 'אוכלוסייה רעבה ומוכת מגפות, י' נדבה (עורך מדעי), ארץ על סף חורבן (1918-1914) (התקופות הגדולות בהיסטוריה של ארץ-ישראל, ד), תל אביב 1980, עמ' 77-89.

18 שילוני (שם), עמ' 154-170; נ' שווקה, 'תולדות הרפואה בירושלים בתקופה העות'מאנית המאוחרת', י' ברטל וח' גורן (עורכים), ספר ירושלים: בשלהי התקופה העות'מאנית (1800-1917), ירושלים תש"ע, עמ' 283-300.

19 שני שלישים מתושבי העיר היהודים התגוררו אז מחוץ לעיר העתיקה. ראו בן-אריה (לעיל, הערה 7), עמ' 322.

המספקים מידע על המחלות ועל המגפות בתקופת המלחמה. רישומי שאר בתי החולים היהודיים בעיר לא שרדו. ספרי הרישום הודפסו בגרמנית בתבנית מוכנה לקליטת נתונים. הם גדולי ממדים (רבע גיליון, 33x42 ס"מ) והודפסו כך שהעמוד הימני הוא המשכו של העמוד שבצידו השמאלי. השדות בעמוד השמאלי כוללים את פרטי החולה בעת אשפוזו: מספר סידורי, גיל ומין, שם החולה, כתובתו, העדה שאליה השתייך, ארץ מוצא ותאריך אשפוזו לפי הלוח העברי ולפי הלוח האזרחי. השדות בעמוד הימני שממול כוללים את פרטי החולה בעת שחרורו או מותו: תאריך סיום האשפוז לפי הלוח העברי ולפי הלוח האזרחי, מספר ימי האשפוז, שם הרופא, מצב החולה בעת השחרור (השתפר או הורע), אם החולה נפטר, אם החולה נותח וכן אבחנה והערות. האבחנה חסרה אצל כ־150 חולים שאושפזו בארבע שנות המלחמה. בית החולים שמר גם את התיקים האישיים של כל החולים. ספרי הרישום מולאו בשפה הגרמנית בכתב יד רהוט. רוב הספרים המקוריים התבלו מרוב שימוש והם הועתקו לספרים חדשים בידי הפקיד המסור שכתב גם את הספרים המקוריים.

לוח 5 מציג את מספר החולים שאושפזו בבית החולים 'שערי צדק' בשנים 1914-1919. רוב החולים היו יהודים, והאחרים מוסלמים ונוצרים. מספר המתים הוכפל ואף שולש בשנים 1916-1918 וכך גם שיעור התמותה של המאושפזים. בצד שמאל של הלוח רשום מספר החולים שנפטרו מטיפוס הבהרות בשנים 1914-1919. בשנת 1916 מתו מטיפוס 212 חולים, מעט יותר מ־60 אחוז מכלל המתים בבית החולים בשנה זו.

לוח 5: מספר החולים והמתים בבית החולים 'שערי צדק' בירושלים בשנים 1914-1919 ומספר החולים שמתו מטיפוס הבהרות בתקופה זו

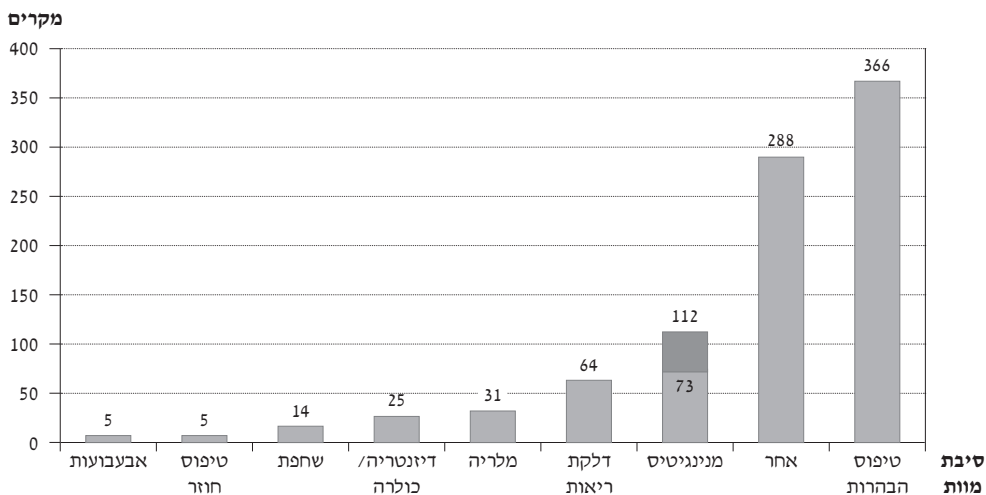
שנה	מספר החולים שאושפזו	מספר שנפטרו החולים	שיעור התמותה (באחוזים)	טיפוס הבהרות	
				מספר המתים	שיעור מכלל המתים (באחוזים)
1914	617	64	10.4	2	3.1
1915	713	95	13.3	21	22.1
1916	1,553	351	22.6	212	60.4
1917	1,424	240	16.9	99	41.2
1918	1,111	223	20.1	34	15.2
1919	711	69	9.7	6	8.7

מקור הנתונים: רישום בית החולים.

תרשים 6 מציג את סיבות המוות של חולים בבית החולים 'שערי צדק' בתקופת המלחמה, בשנים 1915-1918. בסיבה 'אחר' נכללו כל האבחנות הרפואיות שאינן מחלות זיהומיות. מחלת טיפוס הבהרות הייתה סיבת המוות לפטירות הרבות ביותר, כ־40 אחוז מכלל מקרי המוות. מקרי התמותה

מטיפוס הבהרות היו רבים יותר ממקרי התמותה מכל שאר המחלות הזיהומית יחד. במקום השני בין המחלות הזיהומיות עומדת מחלת המנינגיטיס, שגרמה ל-112 מקרי מוות. הרחק מאחור נמצאת מחלת הכולרה, הנזכרת בחיבורים רבים המתארים את המצב הקשה בשנות המלחמה, אך גרמה למעשה רק לכ-3 אחוזים מכלל מקרי המוות בבית החולים.

תרשים 6: סיבות המוות של מאושפזים בבית חולים 'שערי צדק' בשנות המלחמה 1915-1918

מקור הנתונים: רישום בית החולים.
 * 73 מתוך 112 מקרי המוות ממנינגיטיס אירעו בשנת 1918, שבה הייתה התפרצות קשה של המחלה.

לוח 6 מציג את התפלגות סיבות המוות לפי שנים בבית החולים 'שערי צדק' בתקופת המלחמה. בשנת 1916 התמותה הייתה הגבוהה ביותר; בשנה זו גם מתו מטיפוס הבהרות יותר מכל שנה אחרת, ואף הייתה בה מגפת הכולרה.

לוח 6: סיבות המוות של חולים בבית החולים 'שערי צדק' בירושלים בשנים 1915-1918

שנה	מספר החולים	אבעבועות	טיפוס חוזר	שחפת	מלריה	דיזנטריה/כולרה	דלקת ריאות	מנינגיטיס	אחר	טיפוס הבהרות	סך כל מקרי המוות
1915	713	4	0	3	0	2	11	6	48	21	95
1916	1,553	0	2	7	9	19	25	5	72	212	351
1917	1,424	0	3	2	14	2	9	28	83	99	240
1918	1,111	0	0	2	8	2	19	73	85	34	223
סך הכול	4,801	4	5	14	31	25	64	112	288	366	909

מקור הנתונים: רישום בית החולים.

לוח 7 מביא את נתוני הבולטין הרפואי שפורסם בעיתון 'החרות' בחודשי מגפת הכולרה, יולי ואוגוסט 1916. בולטת העובדה שסך התמותה של הנקבות (333) היה גבוה משל הזכרים (243). גם התחלואה בשלוש המחלות המוזכרות בבולטין, כולרה, טיפוס הבהרות וטיפוס חוזר, הייתה גבוהה אצל הנקבות (140) לעומת הזכרים (98). הדבר נובע בעיקר מכך שאוכלוסיית הזכרים בעיר קטנה לאחר הגירושים והגיוסים לצבא.

לוח 7: בולטין תחלואה ותמותה בירושלים בעיתון 'החרות' יולי ואוגוסט 1916

מחלות שונות	טיפוס חוזר				טיפוס הבהרות				כולרה				תאריך	
	מקרי מוות		מקרי מחלה		מקרי מוות		מקרי מחלה		מקרי מוות		מקרי מחלה			
	נ	ז	נ	ז	נ	ז	נ	ז	נ	ז	נ	ז		
													ז = זכר, נ = נקבה	
12	7					2		3		2		1	15 ביולי, שבת	
5	5					2		5		4	1	6	1	16 ביולי, ראשון
8	1					1	1	1	3	3	1	10	4	17 ביולי, שני
9	3					1	2	1	0	3	1	4	5	18 ביולי, שלישי
13	9				1	1	2	3	3	3	8	8	5	19-20 ביולי, רביעי-חמישי
1	5								0	5	2	9	4	21-22 ביולי, שישי-שבת
13	14								4	7	2	12	4	23 ביולי, ראשון
3	5							2	2	7	3	12	2	24 ביולי, שני
7	4							2	2	8	6	8	9	25 ביולי, שלישי
6	12						2	1	1	3	5	6	2	26 ביולי, רביעי
10	10							4	2	10	3	16	6	27-28 ביולי, חמישי-שישי
15	3						1	3	2	4	4	4	4	29 ביולי, שבת
10	10					2	3		0	4	1	2	2	30 ביולי, ראשון
7	7								3	2	0	5	2	31 ביולי, שני
12	10					3			3	2	1	0	1	1 באוגוסט, שלישי
6	5					2			1	2	1	1	2	2 באוגוסט, רביעי
10	9					1		3	2	6	5	0	4	3-4 באוגוסט, חמישי-שישי
13	6							2		2	2	3	1	5 באוגוסט, שבת
8	17					2	1			2	2	4	0	6-7 באוגוסט, ראשון-שני
8	2							1		3	3	0	1	8 באוגוסט, שלישי

מחלות שונות		טיפוס חוזר				טיפוס הבהרות				כולרה				תאריך
מקרי מוות		מקרי מוות		מקרי מחלה		מקרי מוות		מקרי מחלה		מקרי מוות		מקרי מחלה		ז = זכר, נ = נקבה
נ	ז	נ	ז	נ	ז	נ	ז	נ	ז	נ	ז	נ	ז	
9	4									0	1	0	1	9 באוגוסט, רביעי
19	11					1				1	2	1	0	11-10 באוגוסט, חמישי-שישי
7	3												1	12 באוגוסט, שבת
9	1												1	13, באוגוסט, ראשון
6	3							1	1		1			14 באוגוסט, שני
5	9							1		1	1	1		15 באוגוסט, שלישי
231	175				1	18	12	28	34	84	56	112	63	סך הכול

המחלות והמגפות

התחלואה בירושלים בשנות המלחמה כללה את המחלות האנדמיות (מחלות המצויות באופן מתמיד באוכלוסייה של אזור גיאוגרפי נתון) שהיו אופייניות לאותה תקופה: קדחת, מחלות ריאה ומחלות מעיים. המלריה המשיכה להיות הגורם העיקרי בתחלואה האנדמית, ומאות חולי מלריה אושפזו בבית החולים 'שערי צדק' בתקופת המלחמה. בשנת 1918 לבדה מתו בירושלים 113 בני אדם ממלריה.²⁰

אפיון נוסף של התחלואה בארבע שנות המלחמה הוא הופעה של מקבץ מחלות מגפתיות. כמה מהמחלות האלה היו בעלות מופע מגפתי קצר. ברישום ב'שערי צדק' יש כמה מקרי אבעבועות שחורות בתחילת המלחמה²¹ וכמה מקרים של השפעת הספרדית בחודשי המלחמה האחרונים.²²

20 Department of Health, Government of Palestine, *A Review of the Control of Malaria in Palestine (1918-1941)*, Jerusalem 1941, p. 18

21 'בזמן האחרון רבו פה [ירושלים] המחלות. רופאים אחדים גלו גם מקרי מחלה מרעב. בימים האחרונים מתהלכת בעיר מחלת האבעבועות, ומטעם העירייה נתפרסמה הודעה המחייבת את כל התושבים להרכיב להם אבעבועות' ('הרוניקא', האחרות, כ"ג בכסלו תרע"ה [11 בדצמבר 1914], עמ' 15); 'להרכבה נגד האבעבועות לא בא אף אחד!' ('מפעולות המכון הפסטורי', החרות, י"ג באדר תרע"ז [7 במרס 1917], עמ' 3). מבצעי החיסון הביאו להיעלמות המגפה וכתוצאה היענות למבצעים הלכה ופחתה.

22 בשנת 1918 אוכחנו בבית חולים 'שערי צדק' 42 חולים בשפעת (Influenza). החולה הראשונה, בת שלושים וחמש, אושפזה בתחילת חודש אוגוסט. באותו חודש היו עוד 15 מקרים ואחד נפטר. בספטמבר היו 11 מקרים, ו-3 מהם מתו; באוקטובר היו 5 מקרים; בנובמבר 11 מקרים; ובדצמבר נרשם מקרה אחד, שהיה האחרון. סך הכול נפטרו בהתפרצות 4 חולים. ההתפרצות בירושלים מקבילה להופעת הגל השני, הקשה ביותר, של פנדמיית (מגפה הפוגעת בכמה ארצות) השפעת הספרדית באירופה. הרישום של 'שערי צדק' הוא התייעוד היחיד של מהלך המגפה באוכלוסייה מקומית בארץ-ישראל. בבית הקברות 'טרומפלדור' בתל אביב כתוב על שלוש מצבות שהנפטר מת מהמחלה הספרדית, וכולן מדצמבר 1918. על התפרצות השפעת שגרמה לכ-1,000 מקרי מוות בחיל המשלוח המצרי של הצבא הבריטי בפריצה הגדולה צפונה באוקטובר 1918 ראו: G.D. Shanks, 'Simultaneous Epidemics of Influenza and Malaria in the Australian Army in Palestine in 1918', *MJA*, 191, 11 (2009), pp. 654-657

מגפה נוספת, קצרת מופע אך קטלנית בהרבה, הייתה הכולרה, שפרצה בירושלים ביולי 1916. הופעת המגפה הייתה קשורה לתנועת כוחות צבא גדולים לקראת מתקפה נוספת באזור תעלת סואץ.²³ המגפה נמשכה כחמישה שבועות ובמהלכה מתו בעיר 140 בני אדם (לוח 7). למרות התקופה הקצרה של הופעת הכולרה בירושלים היא השאירה את חותמה גם ברומנים בני התקופה.²⁴ מעניינת ההמלצה שניתנה בעת המגפה להימנע מלחיצת ידיים. המלצה דומה מושמעת בימינו בעת התגברות מחלות שונות. וכך נכתב בעניין זה בעיתון 'החרות': 'אל תגעו ביד. – לפני זמן מה כתבתי כי עפ"י עצת הרופאים אין הושטת יד איש לחברו מתאימה לחוקי הבריאות ובפרט עתה שמחלת הכולרה שוררת בעיר. והנה עכשיו נדבקה בפקידות המנזל [תחנה] המקומי מודעה בשפות תורקית, גרמנית וצרפתית האומרת כי נגיעה ביד בעת דרישת השלום אינה לפי חקי הבריאות'.²⁵

שתי מחלות היו בעלות מופע מגפתי ארוך, שנמשך רוב חודשי המלחמה. שתיהן קשורות לכיני הגוף, המעבירות אותן (ראו במסגרת להלן). האחת היא טיפוס חוזר, שאובחנה בכיקורי בית אצל מאות חולים. מרבית החולים לא אושפזו, מפני שהמחלה קלה יחסית והתמותה ממנה נמוכה.²⁶ המחלה האחרת, קדחת הבהרות, הייתה המחלה שפגעה בצורה הקשה ביותר, והמגפה שהמיתה יותר מכל המחלות שהוזכרו עד כה יחד.

טיפוס הבהרות

טיפוס, טיפוס הבהרות, טיפוס כתמים, טיפוס הבטן, טיפוס חוזר, קדחת – ומה שביניהם
 במקורות העבריים מתקופת מלחמת העולם הראשונה ולאחריה, בכלל זה בספרות המדעית, יש אי בהירות באשר למונח טיפוס (Typhus), שמשמעו מחלת חום (קדחת) הגורמת לערפול. בעברית נכללות במונח טיפוס שלוש מחלות, הדומות זו לזו בכמה מהתסמינים (סימפטומים), אך נבדלות בגורמים המחוללים אותן. אם אין פירוט קשה לדעת באיזו מן המחלות מדובר.
 1. **טיפוס הבהרות** (Typhus fever, exanthematic typhus או Louse-borne epidemic typhus) – מחלה הנגרמת על ידי חיידק הריקציה (*Rickettsia prowazekii*), והמועברת על ידי כינת הגוף. המחלה גורמת לתמותה גבוהה. טיפוס זה כונה בעברית בתקופת מלחמת העולם הראשונה גם טיפוס הכתמים או קדחת כתמים. לעומת מחלות מגפתיות כמו דֶבֶר ואבעבועות שחורות, שתוארו כבר בימי קדם, התיאור הרפואי האמין הראשון של המחלה הוא משנת 1546. בשנת 1910 התגלה שהמחלה מועברת מאדם לאדם על

23 ד' בראל, רוח רעה: מגפות הכולרה והתפתחות הרפואה בארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, ירושלים תשע"א, עמ' 199.

24 א' ראובני, עד-ירושלים: רומאן מימי מלחמת-העולם הראשונה, ירושלים 1987, עמ' 360, 365-366; על טיפוס וכינים ראו: שם, עמ' 182, 339, 373-374 ועוד.

25 מ' קרמר, 'חדשות היום', החרות, ח' באב תרע"ו (7 באוגוסט 1916), עמ' 2.

26 בארבע שנות המלחמה אושפזו בבית החולים 'שערי צדק' 112 חולים בטיפוס חוזר, ו-5 מהם נפטרו.

ידי הכינה. המחולל זוהה לראשונה בשנת 1916, ובאותה שנה תוארה שיטה לאבחון אמין של המחלה. שיטת האבחון קרויה על שם שני הרופאים האוסטרים שפיתחו אותה, וייל-פליקס. ד"ר ארתור פליקס (1887-1956) עלה לישראל בשנת 1920 ונקבר בבית העלמין 'טרומפלדור' בתל אביב. מחלה זו פגעה באנשים במחנות הריכוז וההשמדה במלחמת העולם השנייה.²⁷ טיפוס זה הוא אחד מגורמי המגפות המפורסמים בהיסטוריה האנושית. טיפוס הבהרות הוא מחלת חום ופריחה, המופיעה תחילה באזור החזה והבטן ומתפשטת לגפיים. מהופעת החום המחלה נמשכת כשבועיים עד שלושה. שיעורי התמותה בתקופה שקדמה לגילוי האנטיביוטיקה היו גבוהים מאוד – 10-40 אחוזים. בקרב ילדים עד גיל חמש עשרה המחלה מתונה יחסית והתמותה ממנה נמוכה. שיעורי התמותה עולים עם הגיל. בגילים עשרים-ארבעים התמותה בקרב גברים גבוהה מזו שבקרב נשים. המחלה שכיחה יותר בחודשי השנה הקרים. המחלה מכונה גם טיפוס (קדחת) הרעב, טיפוס המלחמה או טיפוס המחנות ובתי הסוהר, בגלל הופעתה בעתות משבר ובמקומות צפופי אוכלוסייה. שיעורי התחלואה והתמותה גבוהים בקרב סגל רפואי, רופאים ואחיות המטפלים בחולים ובקרב אסירים בבתי כלא.

2. **טיפוס חוזר** – מחלה דומה מאוד לקדחת המערות, נגרמת על ידי חיידק הבּוֹרְלִיָה (*Borrelia recurrentis*) ומועברת אף היא על ידי כיני גוף. מחלת הטיפוס החוזר כונתה גם קדחת חוזרת, והיא הופיעה בארץ בתקופת מלחמת העולם הראשונה במקביל למגפה הגדולה של טיפוס הבהרות. התמותה ממנה, גם ללא טיפול, הייתה נמוכה יחסית.
3. **טיפוס הבטן או טיפואיד** – מחלה הנגרמת על ידי חיידק הסלמונלה (*Salmonella typhi*). בתקופה שלאחר קום המדינה כשדובר על טיפוס התכוונו למחלה זו. לעירוב המונחים מוסיפה העובדה שטיפוס כתמים או קדחת כתמים הוא היום שמה של מחלה הנגרמת על ידי מין ריקציה אחר (*Rickettsia conori*), והמועברת על ידי קרציה ולא על ידי כינה.²⁸

טיפוס הבהרות והמלריה היו המחלות השכיחות ביותר בארץ-ישראל בתקופת המלחמה. בירושלים הטיפוס היה ללא ספק המחלה הקטלנית ביותר. עם זה המחלה לא הייתה שכיחה בירושלים או בארץ-ישראל לפני המלחמה. בהופעותיה הבודדות היא התפרצה בעיקר בבתי הסוהר. על מגפה כזו בירושלים ובחברון בשנת 1913 כתב הרופא הסקוטי צ'ארלס הנרי קורבט (*Corbett*), שעבד בבית החולים האנגליקני בירושלים.²⁹ מאמרו פורסם במאי 1915, כאשר כבר נודע על מגפת הטיפוס

27 הועלתה טענה שהרעיון הזוועתי של תאי הגזים להשמדה המונית נבע מהשימוש בקרונות רכבת לחיטוי במלחמת העולם הראשונה. ראו: F. Berg, 'The German Delousing Chambers', *JHR*, 7, 1 (1986), p. 73.

28 הזמר מאיר אריאל נפטר ממחלה זו בשנת 1999.

29 C.H. Corbett, 'Typhus Fever in Palestine, 1913-14', *BMJ*, 2838 (22 May 1915), pp. 887-888

הנוראה שפגעה בסרביה – הארץ שבה החלה המלחמה הגדולה – ושהמיתה יותר מ-150,000 בני אדם בתוך כמה חודשים. כשליש מהסגל הרפואי מתו מהמחלה, ובהם רופאים, אחיות ועובדי עזר; ומתו ממנה גם כמחצית מהאסירים והשבוים שהוחזקו במחנות.³⁰ קורבט כתב את מאמרו בעקבות המגפה בסרביה, והביע בו את דעתו שהמגפה בפלשתיין בשנת 1913 עברה לטורקיה בשנת 1914 ומשם עם הגייסות העות'מאנים לסרביה. קורבט לא ידע כי ממש בזמן פרסום מאמרו אירעה בארץ-ישראל ההתפרצות הגדולה של המחלה, שנמשכה במהלך כל תקופת המלחמה. מה היו המקורות להדבקה שהביאה למגפה הגדולה בארץ? מנהל המעבדות המנדטוריות ג'ורג' סטיוארט כתב בשנת 1924 כי המחלה הובאה עם גייסות טורקיים ששירתו בחזיתות נגועות (הכוונה לסרביה), ושבאו לכאן במסגרת היערכות לכיבוש תעלת סואץ.³¹ דעה דומה הובעה כמה שנים מאוחר יותר בדו"ח המומחים שהוכן בעצה אחת עם ד"ר חיים ויצמן, ושהוגש להסתדרות הציונית בארצות-הברית: 'המחלה [טיפוס הבהרות] הוכנסה ללא ספק לארץ-ישראל בחורף 1915 על ידי יחידות צבא טורקי שהובאו מאסיה הקטנה ומסוריה – חזיתות מלחמה נגועות. מחלת הטיפוס התפשטה בצורתה המגפתית באוכלוסייה

שהייתה מוחלשת בשנים 1916 ו-1917 עד כניסת הצבא הבריטי'.³²

בגיליון 'החרות' מ-23 באפריל 1914 מופיע דיווח על התפרצות בבית הסוהר הגדול (קישלה) בירושלים שחלו בה יותר משבעים אסירים ועקב זה הוטל עליו סגר. לאחר מכן הייתה רגיעה שנמשכה קרוב לשנה עד שבאביב הבא, ב-15 וב-16 באפריל 1915, שוב הופיעו ידיעות על מקרי טיפוס הבהרות בעיר. ייתכן שחזרתה של המחלה בשנת 1915 אכן הייתה קשורה לתנועות צבא. לאחר הצטרפות האימפריה העות'מאנית למלחמה לצד גרמניה באוקטובר 1914, החלו להגיע לארץ-ישראל יחידות מרחבי האימפריה בדרך לתעלת סואץ בניסיון לכבוש אותה. הגייסות ערכו מצעדי ראווה בחוצות ירושלים בדצמבר 1914 ובינואר 1915.³³ תזווה נוספת של צבא בירושלים הייתה בחודש פברואר 1915, לאחר התבוסה בגדת התעלה. הידיעות על אשר אירע בסרביה הגיעו גם לירושלים, והנהלת הבריאות בעיר – ועדת רופאים שהקים הממשל הטורקי כדי להתמודד עם התרבות המחלות והמגפות בסנג'ק ירושלים – יצאה בקריאה לציבור לנקוט אמצעי זהירות ולהיזהר במיוחד מהכינים מעבירות המחלה. אברהם אלמליח, שהיה עיתונאי ועסקן של העדה הספרדית בירושלים, כתב על כך:

אולם רק החל הקיץ תרע"ה וחמו לשרר בארץ ומחלה נוראה 'טיפוס הבהרות' פרצה בכל ארץ-ישראל בין הצבא ובין התושבים, ותרבה את חליהם בכל מקום ותתאזרח בירושלים, בפרט, כאזרח-רענן ולא רפתה

R.P. Strong et al., *Typhus Fever with Particular Reference to the Serbian Epidemic*, Cambridge, MA 1920 30
G. Stuart, 'Observations on the Incidence of Typhus Fever in Palestine with Special Reference to Type and 31
Diagnosis', *JRAMC*, 43 (1924), pp. 271-281

F. Adams et al., *Reports of the Experts: Submitted to the Joint Palestine Survey Commission*, Boston, MA 1928, 32
p. 608

33 ח' אל-סכאכני, 'כזה אני, רבותי!': מיומנו של ח'ליל אל-סכאכני², תרגם וההדיר ג' שילה, מבשרת ציון 2007, עמ' 61; על מצעדי צבא בחוצות ירושלים לצלילי ההמנון הגרמני 'גרמניה, גרמניה מעל הכול' (Deutschland Deutschland über alles) ראו: 'פגישת חלוצי-המולדת בירושלים', החרות, ד' בטבת תרע"ה (21 בדצמבר 1914), עמ' 1; 'הפגישה השניה לכבוד חלוצי-המולדת', שם, י"א בטבת תרע"ה (28 בדצמבר 1914), עמ' 2.

ממנה במשך כל שנות המלחמה העולמית. אז נתכונן בארמון הממשלה בירושלים 'מרכז הרופאים של סנג' ירושלים' ובסוף ניסן תרע"ה (אפריל 1915) פרסם מכתב-חוזר בשפות ערבית, תורקית ועברית שהפיצוהו לאלפים בין התושבים.³⁴ במכתב-חוזר הוא באר המרכז את 'מחלת טיפוס הבהרות', את ערך המחלה, את התפשטותה, אופני-הזהירות ואמצעי-המלחמה נגדה.³⁵

בקיץ 1915 פחתה כמידה רבה התחלואה בטיפוס הבהרות בעיר, עד התגברותה מחדש באביב 1916. המחלה חזרה במתכונת דומה להופעותיה הקודמות. באמצע פברואר 1916 פרצה מגפה בבית הסוהר. אמנם לא צוינו מאפייני המגפה, אך יש להניח שמדובר בטיפוס הבהרות, הן בגלל בידוד החולים וטיהור בית הסוהר והן מכיוון שכעבור שבועות אחדים החל הטיפוס להתפשט בקרב אוכלוסיית העיר. בתחילת אפריל 1916 לבשה המגפה ממדים מבהילים וניתן למצוא הדים לכך בהודעות רשמיות ובידיעות קטנות שפורסמו כמעט מדי יום במהלך החודשים הבאים, ושהזכירו את המחלה ואת קורבנותיה. בכותרת הראשית של גיליון 'החרות' מ-5 באפריל 1916 הופיעה קריאה נרגשת:

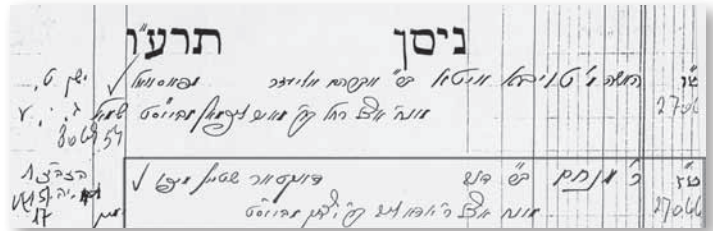
לרופאי ירושלים, לתחנת הבריאות, רופאים יהודים, מושלמים ונוצרים וכו'. חובתכם רופאים נכבדים הנלחמים עם המחלות בפועל, להתאסף למועצה ולהוציא בצותא חדא מגלות עפות לעם, להורות את סמני מחלת טיפוס הבהרות, להורות את דרכי השמירה מפניה, להרגיע את לב ההמונים הדואגים, שאינם יודעים להבחין בין מחלה למחלה, המקבלים מחלה קלה כחמורה ואינם יודעים איך להתהלך עם החולה מהרגע הראשון, להורות ולהירות [?] – אולי תצליחו להביא לפחות הצלה מועטת, והמקיס נפש אחת כאלו קיים עולם מלא. עם כל מלאותכם את תפקידכם הקשה בימים קשים אלו לחולים עצמם עליכם למלא את התפקיד הקשה פחות, תפקיד ההוראה לעם במזונותיו, בשכבו ובקומו, בכל ארחות חייו. וצריכים להזדרז בדבר זה. ואם קשה להוציא לפעל מועצה שלמה, יבוא נא חבר רופאים, ואם זה קשה, יפרסם נא כל רופא על דעת עצמו מה שיש לפרסם במקצוע הזה. כל יום יקר, כל שעה – חיי בני אדם תלויים בה!

באותו גיליון הופיעה גם הידיעה על מותו של ד"ר יצחק קרישבסקי, בגיל ארבעים ותשע, ממחלת טיפוס הבהרות בבית החולים הצבאי של 'הסהר האדום'. כעבור שבוע הרצה ד"ר אריה ביהם על טיפוס הבהרות ואמר: 'פנה היא – ותהי לקינה!'.³⁶

הידיעות הרעות החלו לרדוף זו את זו. ב-25 באפריל 1916 הופיעה בעמוד השער של 'החרות' מודעת אבל: 'משה עזריאל (מיסד ומו"ל החרות) נקטף בהיותו בן 33 במחלת טיפוס הבהרות בי' ניסן'. באותו היום נכתב: 'מי החג נהפכו לנו לאבל. המחלה הנוראה בחרה לה מטובי אחינו לקרבנות על מזבחה. בימי החג בראשון לחול המועד נפטר הרופא החביב והאהוב ד"ר שטיין מיפו אשר במשך החדשים האחרונים מלא את חובתו למולדת בתור רופא הצבא'. בחודשים מאי ויוני 1916 מתו מטיפוס שלושה רופאים נוספים: רופא העירייה ד"ר פוטיוס אפקלידס, רופא בית חולים היווני ד"ר ז'ורז' רופא משרד הבריאות של העירייה ד"ר אליהו בן יוסף שפצברג.³⁷ ד"ר שטיין היה בן שישים ואחת

34 'מחלת טיפוס הבהרות', החרות, א' באייר תרע"ה (15 באפריל 1915), עמ' 2; ב' באייר תרע"ה (16 באפריל 1915), עמ' 2.
 35 א' אלמליח, ארץ-ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם, ב, ירושלים תרפ"ח-תרפ"ט, עמ' 217.
 36 'הדר. יצחק קרישבסקי ז"ל', החרות, ב' בניסן תרע"ו (5 באפריל 1916), עמ' 2; א' ביהם, 'על טיפוס הבהרות', שם, ח' בניסן תרע"ו (11 באפריל 1916), עמ' 1.
 37 'מות רופא', החרות, ד' באייר תרע"ו (7 במאי 1916), עמ' 2; 'עוד רופא', שם, ט"ו באייר תרע"ו (18 במאי 1916), עמ' 2; 'ד"ר אליהו בן יוסף שפצברג איננו!', שם, ח' בסיוון תרע"ו (6 ביוני 1916), עמ' 1.

במותו, ומרדכי בן-הלל הכהן כתב עליו: 'מת בירושלם ממגפת טיפוס-הבהרות גם הד"ר מנחם שטיין, זקן הרופאים העברים (ההדגשה שלי) בארץ-ישראל בכלל וכיפו בפרט. זקן היה האיש, ולא חס על זקנתו וקראו אותו לפני כחצי שנה לעבודת הצבא

הרישום של פטירת הרופא ד"ר מנחם שטיין בפקס 'חברה קדישא' הראשית והכללית "פרושים" (צילום: זלמן גרינברג, באדיבות 'חברה קדישא' הראשית והכללית "פרושים")

בתור רופא לירושלם ושמה תקפתו המגפה.³⁸ שאר הרופאים היו בשנות השלושים עד החמישים לחייהם. מתו גם מהנדס העיר פסקל סראפין, עורך הדין אפנדי אבו זכריה ורבים רבים נוספים. אנטוניו קונדה דה ביובאר (de Ballobar), קונסול ספרד בירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה, תיאר ביומנו את מגפת הטיפוס הנוראה שפרצה בעיר בשנת 1916 וסיפר שבין קורבנותיה בחודש מאי היו כמה מהדמויות שהוזכרו לעיל: ד"ר פוטיוס אפקלידס (Euclides), הארכיטקט פסקל סראפני (Serafini) והרופא היווני האח אנריק (Enrique).³⁹

בחודש לאחר הפנייה הנרגשת לרופאים לעזרה שפורסמה ב'החרות', הודפסה בהבלטה בעמודו הראשון התשובה הארוכה והמפורטת של ד"ר הלל יפה, שישב בזיכרון יעקב.⁴⁰ ד"ר יפה רצה להרגיע את הציבור, אך באותה נשימה כתב: 'רוצה אני טרם כל להזהיר את הקהל מפני האימה והפחד שנפלו עליו. אם אמנם טיפוס הבהרות הוא מחלה נוראה, אנושה ומדבקת מאד, הנה יש לנו בכ"ז (בכל זאת) אמצעים להזהר ולהשמר מפניה'. בהמשך האריך ד"ר יפה במתן עצות והדרכות עד שהקורא יוצא מבובל. כמו כן הוסיף הרופא הנכבד:

צריך לחטא את המלבושים והלבנים. ביחוד לא צריך להסתפק בכבוס במים-חמים ולחשב שבזה נגמר הכל. לא; צריך לסדר בכל המושבות, ובכל רחובות העיר, שרות פשוטה (כך!) אך נחוצת (נחוצה) מאד. צריך שאיש מומחה לזה ישגיח השגחה מעולה הוא ופועל עוזר אתו [...] האנשים החשודים במחלה זו פושטים את בגדיהם [...] אח"כ מרתיחים את לבניהם, ומטהרים את בגדיהם באמצעים אנטיספטיים כגון קריאולין, סובלימה, ליזול וכו'.

שבוע לאחר מכן החלה להתפרסם בעיתון מודעה על 'כובס ומגהץ מומחה', והיא חזרה והופיעה עשרות פעמים בחודשים הבאים.⁴¹ אולי הרעיון למודעה בא ממכתבו של הרופא מזיכרון יעקב.

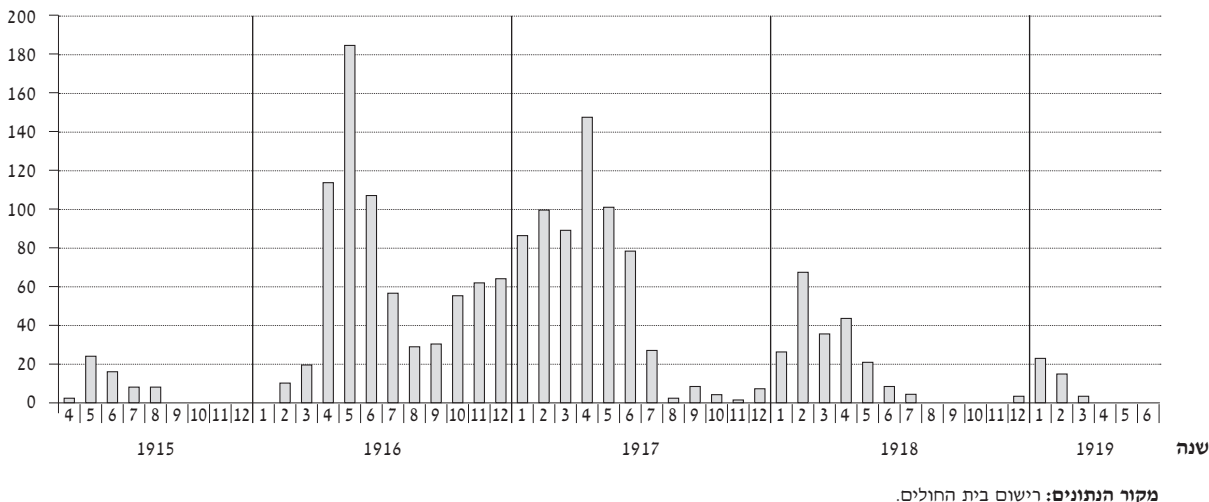
מאי 1916 היה הגרוע מכל חודשי המלחמה. מדי יום מת אדם אחד לפחות מטיפוס הבהרות. כרוניקה מ'החרות' מה-21 במאי מבהירה: 'מחלת טיפוס הבהרת עודנה מתהלכת בקרב התושבים, אף כי בימי החום הגדול האלה נתמעט קצת מספר הנגועים בה. ביום הששי מתו ששה נגועים מטיפוס הבהרת [...] בשבוע האחרון מתו ממחלת טיפוס הבהרת כעשרים איש מתושבי העיר, יהודים, נוצרים

38 מ' בן-הלל הכהן, מלחמת העמים, ב, ירושלים תרפ"ט-תר"ץ, עמ' 67.
 39 C. de Ballobar, *Jerusalem in World War I: The Palestine Diary of a European Diplomat*, eds. E. Moreno Manzano & R. Mazza, London 2015, pp. 94-96
 40 ד"ר ה' יפה, 'על אדות טיפוס הבהרות', החרות, ז' באייר תרע"ו (10 במאי 1916), עמ' 1.
 41 החרות, ט"ז באייר תרע"ו (19 במאי 1916), י"ח באייר תרע"ו (21 במאי תרע"ו), כ"ב באייר תרע"ו (25 במאי 1916), כ"ג באייר תרע"ו (26 במאי 1916), כ"ה באייר תרע"ו (28 במאי 1916), ובמשך לסירוגין עד הגיליונות האחרונים שהופיעו באפריל 1917. על גיהוץ בגדי הרופא אפקלידס שמת מטיפוס ראו: ז' גרינברג, 'בית-החולים העירוני התורכי בירושלים', קתורה, 78 (טבת תשנ"ו), עמ' 59-61.

ומושלימים, רוב החללים היו צעירים ועולי־ימים'. בגיליונות הבאים נכתב על גיוס עשרה פקידים מיוחדים ועל ביקוש ל'אחיות רחמניות' למשרד הבריאות. ההשלכות של התחלואה והתמותה על החיים בעיר חרגו מכל מה שהיה מוכר במגפות קודמות, והיו להן השפעות גם על הקהילה היהודית. למשל כבר בחודש יוני 1915 ניתנה הוראה לקהילה היהודית לשנות את המנהג להוביל את המתים על אלונקה ולהתחיל לקבור את המתים, כמקובל אצל המוסלמים והנוצרים, בתוך ארונות עץ ואבן, כדי למנוע הפצת מחלות.⁴² בהוראת השלטונות ולאחר התלבטות רבה נסגרו בתי הספר בפסח 1916 בגלל הטיפוס, נפתחו מחדש לקראת שבועות, ונסגרו שוב כשפרצה מגפת הכולרה ביולי אותה שנה.⁴³ עקב המצב ובגלל חומרת מגפת הכולרה התירו רבנים לחולים ולחלשים לאכול ולשתות בימי הצום של י"ז בתמוז וט' באב 1916, שחלו בשיא תקופת המגפה. תרשים 7 מתאר את מהלך המגפה כמשתקף מנתוני בית החולים 'שערי צדק'. הכרוניקה העצובה שתוארה בעיתון לעיל נעשית מוחשית בעקומה של עשרות ומאות חולים בטיפוס הבהרות מדי חודש. בשנת 1916 אושפזו 729 חולי טיפוס יהודים ומהם מתו 198 (27.2 אחוז), בשנת 1917 אושפזו 649 יהודים ומהם מתו 99 (15.2 אחוז). לאחר 1917 הלכה המגפה ונחלשה עד היעלמותה בחודשים הראשונים של 1919.

תרשים 7: מהלך מגפת טיפוס הבהרות לפי חודשים בקרב חולים יהודים בבית החולים 'שערי צדק' בירושלים בשנים 1915–1919

מספר חולים בטיפוס

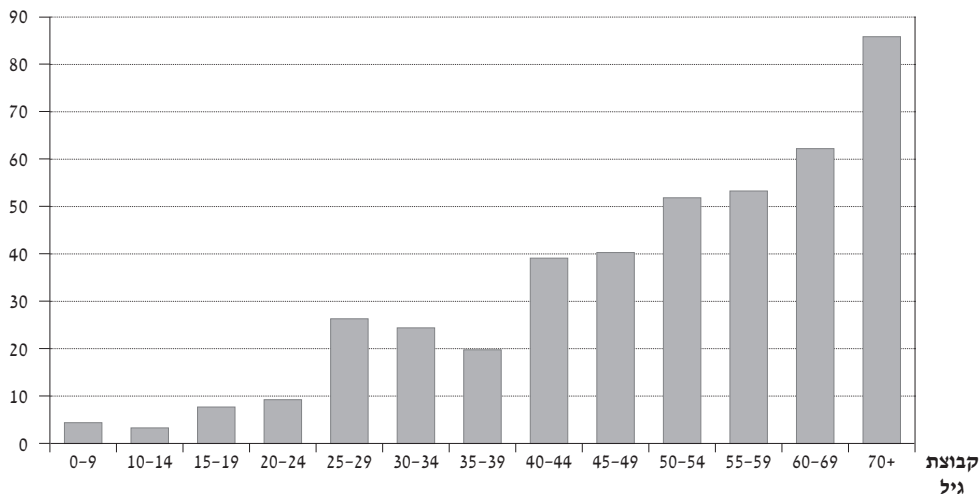

42 'על דבר הארונות', החרות, ד' בתמוז תרע"ה (16 ביוני 1915), עמ' 2; 'אזהרה חמורה מטעם משרד־הרבנות', שם, ד' באב תרע"ו (3 באוגוסט 1916), עמ' 1; 'להובלת נעדרינו', שם, ט"ו באב תרע"ו (14 באוגוסט 1916), עמ' 2.
 43 'מספר ימי הלמוד בבת"ס העברי', החרות, כ"ז בתמוז תרע"ו (28 ביולי 1916), עמ' 2.

פילוח הנתונים של שיעורי התמותה של חולי טיפוס הבהרות לפי מין וגיל מראה שהתמותה עלתה עם הגיל. עד גיל חמש עשרה היה שיעור התמותה של החולים אחוזים בודדים. בקרב גילאי עשרים-שלושים ותשע הגיע שיעור התמותה לכ-20 אחוז, ובקרב גילאי ארבעים-חמישים ותשע – לכ-40 אחוז. מעל גיל שישים הגיע השיעור ל-60 אחוז ויותר (תרשים 8). פילוח הנתונים לפי מין החולה מראה שעד גיל חמישים היה שיעור התמותה של הזכרים דומה לזה של הנקבות, ומעל גיל חמישים היה שיעור התמותה של הזכרים גבוה במידה ניכרת מזה של הנקבות.

תרשים 8: שיעור התמותה (באחוזים) לפי קבוצות גיל בקרב החולים היהודים בטיפוס הבהרות בבית חולים 'שערי צדק', 1915-1919

אחוז תמותה

מקור הנתונים: רישום בית החולים.

בהקשר זה כתב אלמליח בכרך השני של ספרו 'ארץ-ישראל וסוריה בימי מלחמת העולם':

אך כל השמות שעשו המחלות בא"י בשנת תרע"ה היו כאין וכאפס לעומת השנה שלאחריה, שנת תרע"ו, שבה נהפכה א"י, וביחוד ירושלים, לבית חולים-גדול, והתמותה גדלה בה באפן מבהיל שלא היה עוד כמוהו, והמחלות המיתו חללים על ימין ועל שמאל עד כי נתקיים בה הפסוק: 'אין בית אשר אין שם מת'. את פרטי כל המצב הזה, ימצא הקורא בחלק השלישי של ספרנו זה. 'א"י בשנת תרע"ו' בפרק 'מחלות הטיפוס החלי רע וכו' בא"י בשנת תרע"ו'.⁴⁴

44 אלמליח (לעיל, הערה 35), עמ' 217. כתב היד של הכרך השלישי, הנזכר כאן, היה מוכן לרפוס אך נשרף בפיצוץ שהיה בבניין מערכת 'פלשתיין פוסט', שבו שכן המשרד של אלמליח, ב-3 בפברואר 1948. כך אבד מקור חשוב לקורות התקופה ולסיפור מגפת הטיפוס. ראו: א' משיח, 'חוקר יהדות ספרד ומזרח', מנחה לאברהם: ספר יובל לכבוד אברהם אלמליח, במלאת לו שבעים שנה, תרמ"ה-תשט"ו, מוגש ע"י חבר מלומדים וידידים, ירושלים תשי"ט, עמ' 282.

טיפוס הבהרות בארץ-ישראל בתקופת מלחמת העולם הראשונה ולאחריה

בתקופת המלחמה נפגעה ירושלים ממגפת טיפוס הבהרות יותר מכל מקום אחר בארץ. עם זה המגפה הפילה חללים גם ברחבי הארץ, והתקבלו דיווחים מיישובים בצפונה ובדרומה. במיוחד נפגעה העיר

צפת, שהמגפה פרצה בה בסוף אביב 1916 ונמשכה יותר משנתיים. בית החולים בצפת, כמו מוסדות במקומות נוספים בארץ, הוסב לטיפול בחולי הטיפוס הרבים. לקראת דעיכת המגפה נדבק ד"ר אברהם גרין, הרופא היחיד שנשאר בעיר, ואף הוא נפטר מהמחלה. בבאר שבע הסבו את 'בית הספר לילדי הבדווים' לבית חולים של 'הסהר האדום' לטיפול בחולי הטיפוס והכולרה. במהלך המלחמה היגרו תושבים מירושלים לאזורים אחרים בארץ כדי להינצל מהפורעניות שפקדו את העיר. למקצתם לא האיר המזל פנים במקומות המקלט שאליהם נמלטו. היו שעברו להתגורר ביפו או בתל

אביב והיו בין המפונים במהלך הגירוש של תושבי הערים שביצעו השלטונות העות'מאנים באביב 1917. בבית הקברות הישן בכפר סבא מצוי לוח זיכרון לזכר יותר מ-200 מגורשי תל אביב שמתו ונקברו בכפר סבא, רובם ממחלת הטיפוס. היו שהצפינו לגליל ולטבריה ושם פגעו בהם הטיפוס או הכולרה.⁴⁵

מכוחות הצבא הבריטי שלחמו בארץ נפגעו מעטים יחסית מטיפוס הבהרות לעומת החולים והקורבנות הרבים ממחלת המלריה. המידע על מה שהתרחש ביחידות הצבא העות'מאני בחזית הארץ-ישראלית מבחינת התחלואה – ועל הקברים ההמוניים של חלליהם ברחבי הארץ – נותר עלום. במקורות מסופר על תחלואה ועל תמותה המונית של חיילים טורקים מטיפוס הבהרות, אך אין פירוט של מספרם ושל מקומות קבורתם.

בשנות המלחמה שטפה המחלה את כל רחבי האימפריה העות'מאנית והמיתה רבות.⁴⁶ לאחר המלחמה המשיכה המחלה להתפשט למזרח אירופה והמיתה מיליונים ברחבי רוסיה. כאשר פרצה המגפה הגדולה בסרביה, בסוף שנת 1914, כבר ידעו על תפקיד הכינים בהעברת המחלה. על מנת להילחם במגפה פיתחו שיטה יעילה לחיטוי בגדים, שמיכות וציוד – לשם כך אטמו קרונות רכבת והזרימו לתוכם קיטור מהקטרים.⁴⁷ המייג'ור ג'נרל ריצ'רד לוס תיאר כיצד הכשירו הבריטים קרונות

מצבתו של יעקב בן צבי שנפטר בכ"א באדר ב תרע"ו (25 בפברואר 1916), בית העלמין 'טרומפלדור', תל אביב. המצבה היחידה בישראל שכתוב עליה שהנפטר מת 'ממחלת טיפוס הבהרות' (צילום: זלמן גרינברג)

45 ד' בראל וז' גרינברג, 'חולי וכולרה בטבריה במלחמת העולם הראשונה', קתדרה, 120 (תמוז תשס"ז), עמ' 161-182; מצבה לשתי אחיות מירושלים שמתו מכולרה ראו: שם, עמ' 172.

46 ראו למשל: O. Daglar, *War, Epidemics and Medicine in the Late Ottoman Empire (1912-1918)*, Haarlem 2008; M. Haidar, 'De l'Épidémie de typhus exanthématique en Syrie, de 1915 à 1919', M.D. Thesis, Faculté de Médecine de Genève, no. 1033, Paris 1922. ושם דיווח גם על מקרה מעתלית.

47 סטרונג ואחרים (לעיל, הערה 30), עמ' 30-31.

חיילים טורקים
במהלך חיטוי
בחצר בית החולים
'שערי צדק', הראשון
מימין הוא סגן
המנהל יונה מרקס,
ירושלים, 1914
(אוסף משה ואלך
באדיבות ד"ר יוסף ואלך)

רכבת בצפון חצי האי סיני לחיטוי ציוד החיילים במסעם לכיבוש ארץ-ישראל.⁴⁸ בירושלים החרימם הצבא הטורקי חלק ממבנה בית החולים 'שערי צדק' כדי שישמש לחיטוי יחידות צבא. המנהל האדמיניסטרטיבי של בית החולים אליהו פרוש סיפר על כך ואף פרסם תצלומים המראים את החיילים הטורקים בחצר בית החולים לפני החיטוי ולאחריו.⁴⁹ בסתיו 1916 נכנסו יחידות צבא גרמניות לבנייני הטכניון בחיפה והפכו את אחד המבנים למכון חיטוי.⁵⁰

האם המחלות והמגפות המיתו את תושבי ירושלים?

לכאורה נראה שהתמותה החריגה בתקופת המלחמה נבעה ממחלות וממגפות ובמיוחד מטיפוס הבהרות. ואולם הצגת נתוני התחלואה בטיפוס הבהרות בבית החולים 'שערי צדק' ונתוני התמותה לפי חברות קדישא על ציר זמן אחד (תרשים 9) מגלה שמהלך התחלואה בטיפוס הבהרות אינו תואם את מהלך התמותה בקרב האוכלוסייה היהודית. התרשים מבהיר שהחודשים שבהם הייתה ירידה ואף הפסקה בתחלואה בטיפוס היו החודשים שבהם התמותה התגברה והגיעה לשיאים. ומנגד בחודשים שבהם גברה התחלואה בטיפוס, שיעור התמותה ירד דווקא. הפתרון ההגיוני היחיד לפרדוקס הוא שהרעב היה הסיבה העיקרית לקטסטרופה שפקדה את ירושלים.

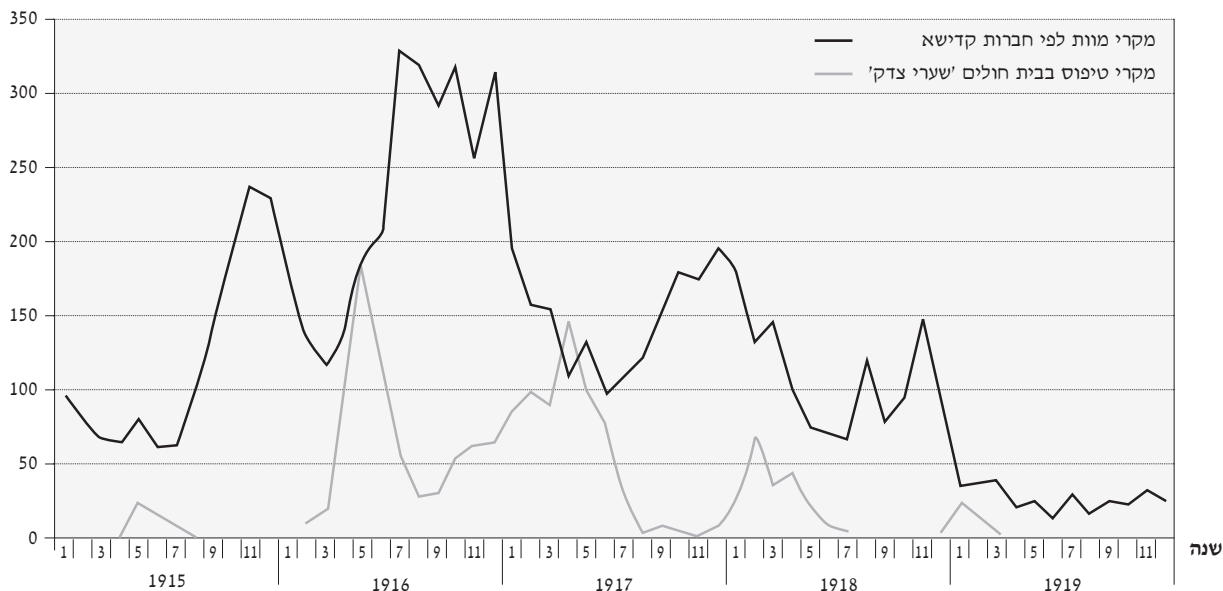
R. Luce, 'War Experiences of a Territorial Medical Officer', JRAMC, 67 (1936), pp. 341-342; R.M. Downes, 48
'The Campaign in Sinai and Palestine', A.G. Butler (ed.), *The Official History of the Australian Army Medical Services in the War of 1914-1918*, I, 2, Melbourne 1938, p. 609a

49 א' פרוש, לתולדות בית החולים שערי צדק בירושלים ורופאו ומנהלו הראשי והראשון הר"ר משה וואלאך: זכרונות, ירושלים תשי"ב; ראו גם: מכתב קונסול גרמניה בירושלים, הצפירה, ח' בתשרי תרע"ז (5 אוקטובר 1916), עמ' 4.

50 ל' שי וט' ינקלביץ', 'דיוקנו של "יקה" בן העלייה השנייה', עת-מול, 194 (תמוז תשס"ז), עמ' 13-16.

תרשים 9: תמותה של יהודים לפי חברות קדישא בירושלים, תחלואה בטיפוס הבהרות בבית החולים 'שערי צדק' בשנים 1915-1919

מספר המקרים

מקורות הנתונים: פנקסי 'חברה קדישא אחידה לעדת הספרדים ובני עדות המזרח', 'חברה קדישא הראשית והכללית "פרושים"' ו'חברה קדישא גחש"א "חסידים"', רישום בית החולים 'שערי צדק'.

הרעב

הבסיס הכלכלי של בני 'היישוב הישן', שהיו רוב האוכלוסייה היהודית בירושלים, נשען על ייבוא כסף מהקהילות היהודיות שבפזורה. כספי הסיוע של החלוקה ושל התמיכה במשפחות פחתו ואף פסקו באחת עם ניתוק הקשרים עם מדינות שהיו במצב מלחמה עם האימפריה העות'מאנית. תחילה נוצר מחסור במוצרי מזון ובמוצרי יסוד אחרים כמו דלק, שמחיריהם האמירו. המחסור התפתח לרעב מתמשך, והוא החמיר לאחר מכת הארבה באביב 1915. הרעב החל להפיל קורבנות במחצית השנייה של שנת 1915, ופסק להמית רק בסיום המלחמה, בסוף שנת 1918. היה רעב גם באזורי הארץ האחרים, אך בהם הוא לא היה חמור כמו בירושלים, שסבלה הן בגלל הרכב אוכלוסייתה, שרובה הייתה כאמור מבני 'היישוב הישן', שהיה עני ותלוי בקצבאות, והן בגלל היעדר עורך חקלאי לעיר וקשיים גוברים בהובלת סחורות אליה. רבים מבני התקופה תיארו לימים את הרעב בעיר:

הצבא אסף את יבול הארץ, והאוכלוסייה סבלה חרפת רעב. חברת 'העזרה' פתחה בתי תמחוי צבוריים [...] אנשים רעבים ללחם שכבו באין אונים בראש חוצות ובקשו רחמים ללא שהעוברים והשבים יכלו לעזור להם בהרבה או במעט. עד היום מצלצלת באזני מלת הקריאה ג'ענה, ג'ענה (רעב, רעב), שהשמיעו ערבים תשושי כח השוכבים פרקדן בצדי הרכבים.⁵¹

51 י' פרס, מאה שנה בירושלים: מזכרונות איש ירושלים, ירושלים, 1964, עמ' 136-137.

הרעב והלכלוך שבעיר, חוסר המים וסכון [...] גרמו להתפשטות מחלת טיפוס המעיים [הכוונה למעשה לטיפוס הבהרות] באופן מבהיל. אלפי יהודים נפלו קרבן למחלה זו, מעוברות הפילו, תינוקות מתו במרה מבהילה. הזדמן לידי פנקס **חברא קדישא** של העדה הספרדית, ומצאתי שתמותת הילדים בעדה זו שהייתה בשנים כתיקונן 6-8 לחדש, עלתה אז למאה, מאה עשרים לחדש. גם נפוחי כפן מתו למאות, אפשר היה לראות יהודי, ביחוד מבני הישיבות שהכנסתם נפסקה, כשסימני נפוח היו נראים בו, לחייו היו מתנפחים, וכעבור כמה ימים שמענו שאיננו עוד בחיים, ומת ברעב.⁵²

נפוחי כפן. את משמעות הפסוק 'ויהי רעב בארץ' הרגשתי באר היטב בתקופה של ארבע שנות מלחמת העולם הראשונה [...] האוכלוסיה הירושלמית רעבה ללחם פשוטו כמשמעו. מזי רעב ונפוחי בטן נראו ברחובות העיר, הרבה שכבו אין אונים בצידו רחוב יפו בצפייה אולי ירחם מי שהוא ויושיט פרוסת לחם להשיב נפש בצום שאכף הרעב. התמותה הייתה גדולה כי הרעבים היו ראשוני הקרבנות של המגיפות כגון טיפוס הבהרות וחולירע [...] כל ילד ירושלמי ידע פירושו של המלות התורכיות 'אק מיק יאק' היינו לחם אין.⁵³

ובירושלים גברה העניות, רעב פשוטו כמשמעו, עשה שמות בשדרות הנמוכות של העם [...] לא הרבנים, לא הועדים ולא האינטליגנציה, כביכול, לא נקפו אצבע לטובת ההמון, וזה נידון לחרפת רעב. ובעקב הרעב באו המחלות. טיפוס הבהרות הפיל המון חללים [...] זקנים וזקנות נפוחי רעב. ילדים עם הבעת-האסון האיום, אסון הרעב על פניהם.⁵⁴

ארבע המובאות הללו הן דוגמאות אחדות מרבות המצויות בספרי זיכרונות של בני התקופה.⁵⁵ במרבית המקורות תוארו בהרחבה ובפירוט פעולות שנעשו כדי לסייע לאנשי הקהילה היהודית להתמודד עם המצב. הוקמו ועדים לחלוקת כספים, מזון, ארוחות חמות וכוס תה, על מנת 'לא לתת לגזוע ברעב', ונפתחו קופות עזרה, בתי תבשיל ותחנות לחלוקת מזון. המחקרים על תקופת המלחמה בארץ הרבו לעסוק בגופים, בוועדים ובפעולות סיוע שמטרתם העיקרית הייתה להתמודד עם הרעב.⁵⁶ בין השאר סופר בהרחבה ולפרטי פרטים על ביקורי האונייה 'וולקן' ועל האספקה שהביאה, מתנת יהודי ארצות-הברית.⁵⁷ ועם כל זאת רבים מתושבי ירושלים היהודים מתו ברעב. יש לציין כי בתי התבשיל שסיפקו מזון לאלפי נצרכים היו חשוּדים, לא בלי בסיס, כמקום מועד להירבק במחלות שהוסיפו עוד ועוד מתים.⁵⁸ כנראה לעולם לא נדע בוודאות את מספר המתים ונוכל רק לשער ולאומדו. לא היה מי שירשום ויתעד את מספרם ואת סיפורם העצוב.

52 מ' בלוי, על חומותיך ירושלים: (פרקי חיי), בני ברק תשכ"ח, עמ' נט.
 53 א' שושן, ירושלים עירי: חיי אנשי ירושלים, רחובות תשמ"א, עמ' 340.
 54 כתבי משה סמילנסקי, י: זכרונות, תל אביב תרצ"ה, עמ' 220-221.
 55 ראו למשל: בני-הלל הכהן (לעיל, הערה 38), א, עמ' 118, 169, 176, 183, 214, 253, 324, 336 ועוד הרבה שם, בשני הכרכים; אלמליח (לעיל, הערה 35), עמ' 198, 234, 251; ראו גם לעיל, הערה 17.
 56 ראו למשל: צ' שילוני, 'תמורות בהנהגה היהודית בירושלים בתקופת מלחמת-העולם הראשונה', קתדרה, 35 (ניסן תשמ"ה), עמ' 59-90.
 57 אלמליח (לעיל, הערה 35), עמ' 185-196.
 58 'לרגל מחלות החלירע וטיפוס-הבהרות השוררות בעירנו אסור גם עפ"י חקי שמירת הבריאות שיתאספו אנשים במקום אחד, כי עי"ז [על ידי זה] יכולות המחלות המדבקות להתגבר ביותר. ובהיות כי במקומות שמחלקים פתקאות ללחם נאספים הרבה מאות אנשים נשים וטף במקום אחד ודוחקים איש את רעהו, מה שהוא נגד חקי הבריאות, — לכן מוטלת חובה — על ועדי-הקטה לתקן את הדבר הזה שבו יש פקוח נפשות' ('לשמירת הבריאות', החרות, כ"ו בתמוז תרע"ו [27 ביולי 1916], עמ' 2).

היש עדויות לרעב זולת המסופר בזיכרונות? האם ניתן לדעת שאכן הייתה תמותה רבה מרעב? תשובות על שאלות אלו עשויות להימצא ברישום של בית החולים 'שערי צדק'. אין אבחנה רפואית אחת חד-משמעית למוות מרעב, היכול להיגרם ממגוון של ביטויי מחסור תזונתי ומצב גופני. בדקתי בקפדנות את הרישום של בית החולים בחיפוש אחר אבחנות המתארות מצבי מחסור חמורים של מזון. ואכן נרשמו בתקופת המלחמה אבחנות שכללו מילים כמו Cachexia (רזון קיצוני) ו-Anemia (חוסר דם). אבחנות אלו הן כלליות ואינן מעידות חד-משמעית שסיבת המוות היא רעב. עיון נוסף גילה שבשנות המלחמה היה ריבוי מקרים של נומה (ראו מסגרת). בתקופה שקדמה למלחמה היו שנים שלא היו בהן כלל מקרי נומה והיו שנים שהיו בהן מקרה אחד או שניים. בשנת 1914 לא היו מקרי נומה; בשנת 1915 היה מקרה נומה אחד, והוא הסתיים במות החולה; בשנת 1916 היו 20 מקרים, 12 מהם הסתיימו במוות; בשנת 1917 היו 13 מקרים, 11 מהחולים נפטרו; בשנת 1918 היו 8 מקרים, 4 מהחולים נפטרו; בשנת 1919 היה מקרה יחיד, והחולה החלים, והמחלה חזרה להיות אקראית. כל החולים היו ילדים בגיל שנתיים עד שמונה (ממוצע 4.2 שנים). סך הכול היו 42 מקרי נומה בתקופת המלחמה, ומתו מהמחלה 28. זו עדות חותכת לרעב הכבד שפקד את העיר. המחלה פורצת במצבים של מחסור חמור ומתמשך במזון, ולכן מרבית המקרים היו בשנות המחסור הגדולות, 1916 ו-1917. במובאה השנייה לעיל, מספרו של הרב משה בלוי, יש תיאור של בן ישיבה: 'כשסימני נפוח היו נראים בו, לחייו היו מתנפחים, וכעבור כמה ימים שמענו שאיננו עוד בחיים, ומת ברעב' – תיאור אופייני למקרה נומה.

נומה (Noma) – מחלה זיהומית בקטריאלית של רקמות חלל הפה והפנים, המתקדמת במהירות לנמק; שיעורי התמותה ממנה גבוהים מאוד. המחלה שכיחה בילדים מתחת לגיל שנים עשרה במדינות העניות של אפריקה ובמצבי תת-תזונה קשים ומתמשכים.

דיון

תקופת מלחמת העולם הראשונה הייתה טראומטית לאוכלוסיית הארץ בכלל ולתושבי ירושלים בפרט. בארבע שנות המלחמה התחולל שינוי דרמטי בגודל האוכלוסייה בעיר, שקטנה מ-70,000 נפש לכ-40,000 בלבד. שינוי בסדר גודל דומה מוכר ממקומות שהיו בהם אסונות שנגרמו מפגעי טבע או ממעשי ידי אדם. בירושלים לא התרחש אסון טבע ולא התחוללו בה קרבות, ואף על פי כן העיר התכווצה דמוגרפית בעקבות: עזיבת תושבים מרצון או שלא מרצון, עקב גירושים, גיוסים והגירה לאזורים אחרים בארץ; מוות ממחלות וממגפות; מוות מרעב. בגלל היעדר נתונים על כלל אוכלוסיית העיר לא ניתן לקבוע את משקלה של כל אחת מהסיבות ואת חלקה במאזן הדמוגרפי השלילי כל כך בתקופת המלחמה.

המחקר הנוכחי, המבוסס על פנקסי שלוש חברות קדישא הגדולות בעיר ועל הרישום של בית החולים 'שערי צדק', חושף את אשר אירע לקהילה היהודית. בתחילת המלחמה התגוררו בירושלים כ-45,000 יהודים (על פי אומדן), באביב 1916 נמנו בעיר 26,605 יהודים (ספירה), ובסיום המלחמה

נותרו בה כ־20,000 בלבד (אומדן). בסך הכול האוכלוסייה היהודית בעיר קטנה לפחות ממחצית גודלה ערב המלחמה ונגרעו ממנה כ־25,000 נפש. מספר המהגרים שעזבו את העיר נאמד בכ־13,000–16,000 נפש. הריבוי הטבעי בתקופת המלחמה היה נמוך מאוד והסתכם בכמה מאות בלבד. היתרה החסרה של כ־10,000 מתו מסיבות טבעיות ומסיבות שהזמן גרמן – מחלות ורעב.

לפי פנקסי שלוש חברות קדישא הגדולות נפטרו בירושלים 7,428 יהודים במהלך ארבעים ושמונה חודשי המלחמה (נובמבר 1914 עד אוקטובר 1918). על כך יש להוסיף עוד כמה מאות מקרי מוות שטופלו על ידי חברות קדישא קטנות, ובסיכום נקבל כ־8,000 מקרי מוות של יהודים. בשנים שקדמו למלחמה הייתה התמותה כ־1,000 יהודים בשנה. כלומר התמותה העודפת בתקופת המלחמה מסתכמת בכ־4,000 נפש. אם נשקלל את האוכלוסייה שפחתה למחצית מגודלה, ניתן לאמוד את התמותה העודפת בכ־5,000 נפש לפחות. מספר מקרי המוות החל לגדול באוגוסט 1915, ונותר גבוה עד סוף שנת 1918. בתקופה זו של שלוש שנים וחצי היו שלושה שיאים בתמותה, והגבוה שבהם היה ביולי 1916 – 329 מקרי מוות. מרבית הנפטרים נקברו בבית העלמין בהר הזיתים, שהיה הגדול והחשוב בבתי הקברות היהודיים בירושלים. כשהגיעה התמותה לשיאים התקיימו הלוויות במשך כל שעות היממה ולעיתים יותר מעשר הלוויות ביום. חלק מעניי ירושלים, גלמודים ש'חברה קדישא אחידה לעדת הספרדים ובני עדות המזרח' קברה כחסד של אמת ללא תשלום, המתאבדים וחולי הנפש נקברו בבית העלמין היהודי השני בעיר, 'סמבוסקי', במורדות הר ציון.

פילוח הנתונים של חברות קדישא לפי מין הראה שתמותת הנקבות הייתה גבוהה מתמותת הזכרים בשנים 1916–1918, בעוד בימים כתיקונם הצפי הוא לשוויון בתמותה של שני המינים עם תמותה גבוהה מעט יותר של זכרים. הסיבות לתמותת הנשים הגבוהה מזו של הגברים היו ירידת מספר הגברים בעיר בגלל גיוסים לצבא והתמותה הגבוהה בקרב אלמנות יהודיות ספרדיות שנותרו ללא תומך. ניתן לשער שחלק מאותן אלמנות נקברו בבית הקברות 'סמבוסקי'.

בתחילת המאה העשרים היו מרבית הלידות, אם לא כולן, ורוב הפטירות בבתי המגורים. בשנים 1915–1918 נפטרו בבית החולים 'שערי צדק' 909 חולים, רובם יהודים. 'שערי צדק' היה בית החולים היהודי הגדול בעיר, והוא הגדיל בתקופת המלחמה את קיבולת האשפוז שלו ל־150 מיטות.⁵⁹ יהודים מתו גם בבתי החולים היהודיים האחרים, שהיו קטנים יחסית, ומעטים מתו בבתי החולים האחרים שבעיר. ההערכה היא שבבתי החולים מתו עד 2,000 חולים יהודים, שהם כרבע ממספר המתים בתקופת המלחמה. יתר המתים נפטרו בבתיים. ספרי הזיכרונות מתארים מקרי מוות אשר מרביתם אירעו בבתיים ולא בבתי חולים.

בתקופת המלחמה פקדו את העיר מחלות, מגפות ורעב כבד, ואלה גבו קורבנות רבים. הרישום של בית החולים 'שערי צדק' מאפשר לראשונה לאמוד את משקלו של כל גורם – מחלה, מגפה או רעב – כסיבה לתמותה הגבוהה. נתוני הרישום מראים שהמחלות האנדמיות שפקדו את האוכלוסייה כל שנה, ובהן מלריה, דלקת ריאות ומנינגיטיס, לא חרגו מהמתכונת הרגילה, להוציא התפרצות של

59 נ' ברטל, 'מבשרות מקצוע הסייעוד בירושלים', ברטל וגורן (לעיל, הערה 18), עמ' 307.

מנינגיטיס בשנת 1918. בזיכרונות של בני התקופה ובמחקר הוזכרו מחלות מגפתיות שונות שפקדו את העיר, ושגבו ממנה קורבנות רבים. רשימת המגפות כוללת את האבעבועות השחורות, הטיפוס החוזר, הכולרה, טיפוס הבהרות ולעיתים צוינה גם מחלת הדֶּבֶר. אכן היו מקרי אבעבועות שחורות, טיפוס חוזר ושפעת ספרדית, אך התמותה מהם הייתה נמוכה, והשפעתה על סך התמותה הייתה קטנה. בפועל היו שתי מגפות שהמיתו רבים מתושבי ירושלים: מגפת כולרה

אולם האשפוז בבית החולים 'שערי צדק', ירושלים, 1910-1920
 (ארכיון ד"ר משה [מוריץ])
 ואלך, ארכיון התמונות
 ע"ש אשר ושושנה הלוי,
 די יצחק בר'צבני

קצרה שפקדה את העיר בחודשים יולי-ספטמבר 1916, ושגבתה כ־150-200 קורבנות, ומגפת טיפוס הבהרות, שנמשכה לסירוגין לאורך כל המלחמה, ושהמיתה יותר מ־1,000 מתושבי העיר. טיפוס הבהרות היא כנראה המגפה הקטלנית ביותר שפקדה את ירושלים ואת ארץ־ישראל כולה במאה העשרים. המחלה היחידה שגרמה תמותה בהיקף דומה היא המלריה, האנדמית, שפגעה במיוחד בגייסות שבאו לארץ־ישראל לקחת חלק בקרבות. גם בהיבט היסטורי טיפוס הבהרות יכולה להיחשב כאחת המגפות הקשות שהיו בארץ מאז ומעולם.

כאמור בשנים 1915-1918 מתו בבית החולים 'שערי צדק' 909 חולים; שני שלישים מהם מתו ממחלות זיהומיות ובראשן טיפוס הבהרות. אולם מאות ואלפים נוספים מתו בבתים, ממחלות ובעיקר מרעב. הצגת נתוני התמותה מטיפוס הבהרות, שהייתה גורם המוות העיקרי בבית החולים, על ציר זמן אחד עם נתוני התמותה של חברות קדישא הראתה שהתמותה הכללית בעיר הגיעה לשיאים דווקא בחודשים שבהם רפתה מגפת הטיפוס. המסקנה המתבקשת היא שסיבת המוות העיקרית לא הייתה מחלה זיהומית או מגפה. הסיבה היחידה האפשרית היא הרעב הכבד, שהחל כבר בחודשי המלחמה הראשונים, ושנמשך כשנה לאחר שהעיר נכבשה. הייתה ציפייה שעם כניסת הבריטים לירושלים, בנובמבר 1917, תבוא הקלה מהירה במצב. בפועל התנאים הקשים נמשכו, ועד סיום המלחמה התקשה השלטון הצבאי הבריטי לספק את צורכי המזון של העיר. החזית התייצבה משני צדי 'קו שתי העוגות', וירושלים נותקה מצפון הארץ ומעבר הירדן, שהיו מקורות חשובים למזון. כיצד קרה שלמרות הארגונים והגופים הרבים שהוקמו והתרומות והכספים ששלח העולם היהודי ובעיקר הקהילה בארצות־הברית – מתו המונים בירושלים מרעב? אין על כך תשובה מוחלטת ואפשר רק להעלות השערות. ייתכן שהעזרה ההדרתית הייתה בעירבון מוגבל. הקהילה היהודית הייתה מפוצלת לעשרות עדות, כוללים וארצות מוצא, ולכל גוף היו הפרנסים שלו, שדאגו לאנשי שלומם.

הנפטרים מרעב נשארו בגדר אלמונים. ככל המקורות לא צוין אפילו שם אחד של אדם שמת ברעב. אין גם מצבה אחת שנכתב עליה שהנפטר מת מרעב. במקורות אפשר למצוא שמות של בני אדם שנפטרו מטיפוס, ממלריה או מכולרה אך לא מרעב. לא ידוע על איש ציבור, חבר ועד עזרה כזה או אחר, רופא או כל אדם בעל מעמד ולא על מישהו מבני משפחותיהם שסבל או מת מרעב. מי שרעבו נותרו אלמונים.

הרעב הכבד תרם להחלשת האוכלוסייה ולחשיפתה למחלות השונות. כשמסכמים ומשקללים את הסיבות לתמותת האוכלוסייה בירושלים בתקופת מלחמת העולם הראשונה מתברר שהרעב היה הגורם העיקרי למוות, ולצידו מחלת טיפוס הבהרות, המכונה גם טיפוס הרעב. ההשפעה של שאר גורמי המוות הייתה קטנה בהשוואה.

לאחר סיום המלחמה החלה האוכלוסייה היהודית בירושלים לגדול, אך הרכבה הלך והשתנה. התקיים תהליך של חילוף דורות, וצעירים מ'היישוב החדש' שבאו בעלייה השלישית ויותר מכך בעליות הרביעית והחמישית, החליפו את אנשי 'היישוב הישן' שנספו בשנות המלחמה. בתוך כעשור שנים חזרה האוכלוסייה היהודית בעיר לגודלה ערב המלחמה. במפקד של שנת 1931 כבר מנתה האוכלוסייה היהודית בירושלים יותר מ-51,000 נפש.

שנות המלחמה הגדולה בארץ-ישראל היו תקופת מעבר בין עידנים. המעבר מהשלטון העות'מאני למנדט הבריטי עם מנהל מתקדם שינה ללא הכר תחומי חיים רבים. מערכת הבריאות הייתה אחת המסגרות שעברו טלטלה עזה, ששינתה את פני בריאות הציבור בארץ לתמיד. היו אלה שנות תפנית ותמורה, ומעבר משירותי רפואה מיושנים למערכת בריאות עדכנית מבוססת על חוקים ותקנות המסדירים את כל ההיבטים של בריאות הציבור. הנתונים שבידינו על מצב הבריאות בארץ-ישראל בתקופה העות'מאנית מעטים וחלקיים. בהיעדר רישום אוכלוסין ותחלואה במנהל שהיה נהוג עד מלחמת העולם הראשונה, לא ניתן לחשב את מדדי הבריאות, לערוך השוואה עם מקומות אחרים או לעקוב אחר שינויים לאורך זמן. המחקר הראשון המביא נתונים מבוססים על מצב הבריאות פורסם רק בשנת 1913, והוא עסק בעיקר בירושלים.⁶⁰ המקורות הקיימים לתיאור מצב הבריאות מספקים רק תיאורים כלליים נעדרים ערכי ייחוס מספריים. כל שנותר למעיין הוא להחליט אם מצב הבריאות במקום מסוים בזמן נתון היה רע, רע מאוד או רע מאוד מאוד.

העבודה הנוכחית מספקת בסיס מידע על מצב הבריאות בירושלים בתקופת הדמדומים של השלטון העות'מאני והמעבר לשלטון המנדטורי. לראשונה מוצגים נתונים מלאים על תמותת היהודים בעיר. נתוני התמותה מבוססים על מידע שנאסף מכל חברות קדישא הגדולות, והם מוצגים לראשונה לפי הלוח האזרחי. נתוני התחלואה הם מדויקים ונסמכים על אבחונים ורישומים כמקובל באיסוף מידע אפידמיולוגי. רישום החולים שנעשה בבית החולים 'שערי צדק' מיום פתיחתו ושמירת התיקים הרפואיים בבית החולים מאפשרים המשך מחקר של הרפואה בתחילת המאה העשרים, בעידן של תמורות ושינויים.

P. Muehlens, 'Bericht über eine Malariaexpedition nach Jerusalem', *Zentralblatt für Bakteriologie*, 69 (1913), 60 pp. 41-85